

महि. ७ (म. २) (म. ३)

॥ श्रीकाशो विश्वनाथपुरी में महल्ला छोटी पियरी पर बाबू कवलेश्वर सिंह के गकान में बाबू कि
शुनदयाल सिंह के गणेश प्रभाकर का पेखाने में परिभाषे दुर्गेश्वर चारव्या त्रिपथ गाछा पागय
खाविं धेश्वरी मिश्र जिनको लेना होय उनको नई सड़क पर बाबू कवलेश्वर सिंह के डुकान पर मिलैगा

त्रि-
गा-
९

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ पुरातनकसुराधिपप्रमुखसेवितंदैवतंपुरातः । स्तुतंकमलयासमालिंगितं ॥ चराचरविधापितग्रणिपनी
पताम्यादरादुरः सरधराधरप्रवरनीलधाराधर ॥ १ ॥ श्रीवैकटेशोपतः सर्वतत्रविशारदः ॥ सावित्रीमातरंनौमिगुरुनविद्याप्रदास्त
या ॥ २ ॥ वितन्यतेत्रिपयगाविष्णुपादाजसंगिनी ॥ सागरस्वभियाचंदुशेखराकविहारिणी ॥ ३ ॥ प्राप्तिमितग्रथसमाप्तिप्रचयादिप्र
तिबंधकदुरितोपशमायकृतमंगले शिष्यशिसायेनिबध्नाति ॥ नत्वेति ॥ नागेशइति ॥ ननुआत्मनामेतिनिषेधादयुक्तमिदमिति
चेदत्रकेचित् ॥ आत्मनामेतिनिषेधोव्यावहारिकनाममात्रविषयः ॥ इदंतुयौगिकंनाम ॥ अतएवभगवान्पतेजलिरपिगौनर्हय
आहेति तत्रतत्रयौगिकंनामजग्राहेति । तन्ननामांतरेणव्यवहारानुव्यवहारेष्येतन्नाम्नप्रसिद्धेअभिवादनादौव्यावहारिक
नामोक्तीतेननदोषायेतिनत्वं ॥ कूपस्वानकन्यायेनसमाधानंकेचिदाहुः ॥ सुधीरिति ॥ इदंस्वस्यग्रथकरणशतपाद्याविष्करण
य ॥ सुखमनायासः ॥ आयासेनभाष्यादिनोपिबोधसंभवात् ॥ प्राचीनेति ॥ पाणिनेः ॥ ज्ञापकन्यायसिद्धानीतिपृथक्कोटिः ॥ अ
नेनपरिभाषासत्त्व्युदासः ॥ केचित्तुप्राचीनेन्यायेकैवकोटिः ॥ ज्ञापकन्यायेत्यत्रप्रायेणेतिशेषः ॥ तेनवाचनिकानासंग्रहइत्या
हुः ॥ भाष्येति ॥ इदंचद्वयोर्विशेषण । अनेनस्तिपाशपेत्यादिबुदासः ॥ प्राचीनवैयाकरणतंत्रेज्ञाचनिकत्वेनपाणिनीयतंत्रेज्ञा
पकन्यायसिद्धत्वेनभाष्यवार्तिकयोर्निबहानीत्यर्थः ॥ परिभाषेति ॥ परितोव्यापत्ताभाषापरिभाषाप्रचसते ॥ इतिकारिकायां ॥ लि
गवत्वेसतिफलवत्त्वंपरिभाषात्वमितिकेचित् ॥ संज्ञाशास्त्रान्यत्वेसतिविद्यपेक्षितार्थविधायकत्वंतत्त्वं ॥ संज्ञाचपरिभाषाचेत्य
भियुक्तोक्तावतिदेशस्यपृथगुपादानं गोवलीचर्दन्यायेनेतिपरे ॥ व्याख्यानतइति ॥ पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना ॥

राम-
९

आक्षेपोयसमाधानं व्याख्यानेष्वधिभेदः ॥ एकवाक्यतयैव नियम इति ॥ यथोद्देशपक्षे इति शेषः ॥ ननु उभयत्राप्येकवाक्यताया
 अविशेषकोऽनयोर्भेदः ॥ न च स्वदेशे एकवाक्यता एकत्र परत्र च विधिदेश इति भेदः ॥ फलभेदाभावे एतस्या किंचित्करत्वात् इत्य
 तः फलभेदमाह ॥ त्रिपाद्यामपीति ॥ त्रैपादिकेन विधिना स्वसंस्काराय परिभाषापस्थापनात् ॥ अदृश्यपि शास्त्रेन आकर्षणदृष्टे
 नान् ॥ पक्षद्वयसाधारणमिति ॥ अविशेषेण प्रवृत्तेरिति भावः ॥ प्रदेशेकवाक्यतया इति ॥ सर्वशास्त्राभिज्वलनं च एकवाक्यत
 या संस्कारकत्वमिति भावः ॥ इदं चिन्त्य ॥ संस्कारमात्रस्यैव ज्वलनशब्दार्थत्वे बाधकाभावेनैकवाक्यतयेति निवेशमानाभावान्त्स
 देशे गृहीतवाक्यार्थबोधस्य तत्र विधौ स्मृतिमात्रेण तत्तत्संस्काराभिप्रायेणैव एकदेशस्य इत्युक्तेरुपपत्तेश्च ॥ एकवाक्यतया संस्का
 रकत्वे हि अधिकारस्यापि तथात्वेन ततो विशेषाभिधित्तया तथोक्त्यसंगतिः ॥ प्रदीपदृष्टान्तस्यैवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारेत्येतेन प्र
 त्येन एकवाक्यतामन्तरात्त्वयैव योजितः ॥ स्वबुद्धिजननद्वारेति त्वदुपपादनं च एकवाक्यतायानानुकूलं ॥ कार्यकालप
 क्षेतवाप्येवमेव च कृत्यत्वात् ॥ न हि तवापि कार्यकालपक्षे परिभाषाणां स्वदेशवाक्यार्थाभावः ॥ बाधकाभावान् ॥ संज्ञाशास्त्र
 स्य त्विनिवश्यमाणविशेषोक्त्ययोगाच्च ॥ न हि स्वबुद्धिरेकवाक्यतया बोधः ॥ किंतु स्मृतिमात्रं ॥ संस्कार्यविधीनामनेकत्वेन युग
 पच्छेत्तु बुद्ध्यनारोहेण तावतामुपस्थाना संभवाच्च ॥ प्रधानेन गुणाकर्षणेपि गुणेन प्रधानाकर्षणस्यायुक्तत्वाच्च ॥ न हि प्रया
 जादिवाक्यैः पूर्णमासादिवाक्यमाकृत्यते ॥ किंति चेति सूत्रस्य कैप्यटस्क एकदेशिपक्षाशयवर्णनाय प्रवृत्तः ॥ इत एवास्त्या
 भाष्येऽथेति पक्षांतरमुपन्यस्तं तत्पक्षेन विधिप्रदेशे एकवाक्यता संज्ञाशास्त्रस्य त्विनिवश्यमाणविशेषोक्त्यकार्यकालपक्षे

त्रि०
गा०
२

परिभाषाणां स्वदेशवाक्यार्थबोधकत्वस्य तदभिमतत्वसिद्धेः ॥ ननु असिद्धत्वस्योभयत्राविशेषकार्यकालपक्षेऽवत्रिपाशा
प्रवृत्तिरिति नियमैर्किं बीजं ॥ न च तत्र स्वदेशवाक्यार्थबोधबीजपदार्थोपस्थितौ तद्विषयवाधकाभावात् ॥ तदेतदभिप्रेत्योक्तं
वेत्तासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये यद्यपीदं तत्रासिद्धमिति इति चेन्न ॥ कार्यकालपक्षे संस्कार्योकांशयैव परिभाषाप्रवृत्तिः ॥ यथा हे
शपक्षे तु संस्कारकांशयैवेति नियमांगीकारात् ॥ एतच्चोत्तरत्रविशेषेण निरूपयिष्यामः ॥ सतावानिति ॥ परिभाषादेशे इति त
त्रैवेत्यर्थः ॥ परिकल्प्येति ॥ एकवाक्यानां भवतीत्यर्थे समानकत्वे कत्वाभावात् ॥ स्वानयुक्त इति केचित् ॥ विधिप्रदेश इति ॥ तत्रै
वेत्यर्थः ॥ आद्यकार्यदेशे विधिशास्त्रस्य द्वितीये परिभाषायाः स्वदेशेऽप्युक्तवाक्यार्थबोधः ॥ वाक्यतेति ॥ स्वदेशेऽप्युक्तवाक्य
र्थबोधकत्वमेकदेशस्थत्वेन तत्रमिति भावः ॥ उक्तपक्षद्वयस्य संज्ञापरिभाषामात्रविषयत्वे किञ्चित्तेति निषेधसूत्रे कार्यकालपक्षो
क्तयोग इत्यन आह ॥ निषेधवाक्यानामिति ॥ तत्रेति ॥ निषेधसूत्रे इत्यर्थः ॥ पयुदासत्यायेनेति ॥ किञ्चिन्नेत्यस्य तद्विज्ञेत्यर्थ इति
भावः ॥ ननु प्रथमा तान्यसमभिव्याहृतसमस्तनञानपयुदासार्थकत्वं भूतलघटोन इत्यतः भूतलमिन्ने घट इति बोधाभावा
त् इत्यरुचेराह ॥ प्रसज्येति ॥ सहयुगपत् ॥ विधिनिषेधयोरैकवाक्यत्वासेभवादिति भावः ॥ नष्टे गिति ॥ संज्ञाशास्त्रार्थबोधे
विना विधिवाक्यार्थबोधमात्रस्याप्यसंभवे नित्याकांक्षितत्वात् न स्वदेशवाक्यार्थ इत्यर्थः ॥ तथा च तद्देशवाक्यार्थबोधजनक
त्वस्य तद्देशस्थत्वेन तत्रान्वेन तदभावेन तदभाव इति भावः ॥ स्वदेशवाक्यार्थबोधाभावस्य स्वदेशस्थत्वाभावे प्रयोजकत्वमुपपा
दयति ॥ असिद्धत्वस्येति ॥ ननु शास्त्रासिद्धत्वपक्षे स्वदेशवाक्यार्थबोधाभावेऽपि संज्ञाशास्त्रस्य कुतोऽमुत्वं नासिद्धमत आह ॥

राम-
२

कार्यार्थेनयेति॥ कार्यज्ञानं चेति॥ अनुनासिकरूपकार्यज्ञानं चेत्यर्थः॥ परिभाषायास्तु स्वदेशेऽपि पृथग्वाकार्यबोधेन स्वदेशेऽस्य
 कार्यज्ञाने॥ तद्देशस्थत्वस्येति॥ स्वदेशस्थत्वस्येत्यर्थः॥ असिद्धत्वादभावात्॥ तद्देशस्थस्येति पाठेन युक्तः॥ असिद्धत्वात् पदादनेवैय
 र्थ्यात्॥ ननु पदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैवांगीकारे त्रिपाद्यामप्रवृत्तिः स्यादत आह॥ पदादीति॥ आदुरिति॥ अन्ये तु संज्ञाश
 स्त्रस्य कार्यकालपक्षे स्वदेशवाक्यार्थबोधकत्वेन युक्तं॥ पदपदार्थोपस्थित्या च सामान्यासत्वात्॥ अत्राकाङ्क्षायाः तत्रानिबन्धक
 त्वत्त्वप्रामाणिकं संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालपक्षे स्वदेशस्थताविधिदेशस्थता च॥ अतएव कुत्रिति चेति सूत्रे भाष्ये कार्यकाल
 पक्षे तस्यां गाधिकारस्थतोक्तानत्रविधिप्रदेशस्थत्वेन पौर्वापर्यमुख्यविरोधप्रतिसंधानादस्मिन्नैव संभवात्॥ तदभावे पा
 ठकृतमपि तेनायादिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेत्यादिभाष्यस्य तस्मिन्निति सूत्रस्थ वक्ष्यमाणभाष्यस्य च नासंगतिः॥ भादि संज्ञावि
 षये यथोद्देशपक्षस्यैवेत्यपि न युक्तं॥ भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्चिभमिति भाष्यासंगतेः॥ रामावित्यादाविनिवक्ष्यमाण
 त्वत्प्रत्ययासंगतेश्च॥ किंच यथोद्देशपक्षसंज्ञाशास्त्राणां परिभाषाणामिव स्वदेशे विधिमिरेकवाक्यतायां त्रिपादीस्थेन तद
 भावात् न त्रसंज्ञानस्यात्॥ जातशक्तिग्रहेणेत्याद्यपि न॥ तुल्ययुक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन त्रिपादीस्थकार्यसंस्कारापत्तेः॥ षष्ठी
 स्थाने योगेति परिभाषाया अपिशक्तिग्राहकत्वेन संज्ञाशास्त्रसमशीलतया त्वद्गोत्यानस्याः त्रिपाद्यां प्रवृत्त्युपपत्तौ तदभावापाद
 नपरेण पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थ भाष्येण सह विरोधापत्तेश्चेत्याहुः॥ ननु कार्यकालो यस्येत्यर्थेन कार्यदेशस्थत्वमेवार्थः सं
 पन्नद्वयाशङ्काह॥ कार्येणेति॥ लिंगविहितेति तदधीनप्रवृत्तिकेत्यर्थः॥ अतएवेति॥ कात्यनेन स्वस्ववृत्तिलिंगविहितपरि

त्रि.
गा.
३

भाषाणामासेपदत्यर्थपर्यवसानादेव॥ एतस्य यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तमित्यनेनान्वयः॥ तावताप्यसिद्धिरित्यभि-
प्रायके इति॥ संस्कार्यदृष्ट्या संस्कारकस्य सिद्धत्वेऽपि संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वेन संस्कारसंभव इति आशयः॥ यत्र कार्य-
मिति॥ संस्कार्यदृष्ट्या संस्कारकस्य दर्शनमात्रेण पिशाचन्यायेन संस्कारसंभव इत्याशयः॥ यत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे कैयटे
नोक्तं॥ यद्यपीदमिति॥ यथोद्देशपक्षे॥ तत्तिह सिद्धमिति॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषामित्यस्मिन् दर्शने संज्ञापरिभाषणमन्यत
पाराथ्यान् स्वान्तयेण कार्यवगमहेतुत्वं॥ केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानांगभावप्रतिपत्तयेष्ट्यगुपदेशः कृतः तत-
श्च तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यनेन केवलेन न किंचिन्नियतेनापि झलोद्गलीत्यनेन किंतर्हि संहृत्य कार्यं क्रियते॥ ततोऽस्य
नंतरे पूर्वस्य संस्कारस्य झलः परस्येति वाक्यार्थः॥ इत्येकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभाव इति तन्न॥ तथा सति पौ-
र्वापर्याभावादिदंतत्रासिद्धमिति वक्तव्यं तत्तिह सिद्धमित्युक्तसंगतः॥ किंच स्वस्वदेशे परिभाषाविध्यो वाक्यार्थबोधे प-
श्चात्परिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेनैकवाक्यनैव दुर्लभा॥ तथा च तयोरेकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वा-
भावः॥ तस्मिंश्च सति तयोरेकवाक्यता इत्यन्योन्याश्रयः॥ तस्माद्यथोक्तमेव साधु॥ न चेति॥ यद्यपि तत्र देशस्य त्वेव
यतीत्युक्त्या नैतच्छ्रुकोऽपि निति॥ तथाप्यधिकं वक्तुमियं शंकेति न दोषः॥ विधिवाक्येनैकवाक्यताहास्वदेशे विहाय पक्षि-
वदेशांतरगमनाद्वा प्रदेशेऽस्मादादिबुद्धिजननाद्वा स्वदेशत्यागः॥ नाद्यदित्याह॥ नहीति॥ प्रदेशेषु विधिवाक्यविषये॥
स्वबुद्धिजननेन॥ एकवाक्यतायां स्वार्थबोधेन॥ अविशेषात्॥ विधिवाक्येकवाक्यतायाः पक्षद्वयेऽप्यविशेषात् इति फ

राम.
३

लितीर्थः॥ नहितीयइत्याह॥ नहीति॥ नतृतीयइत्याह॥ नापीति॥ अस्मादिबुद्धिजननेन प्रदेशे एव वाकौकवाक्यनयेत्यर्थः॥
 तद्देशे एव वाक्यार्थबोधः स्वदेशन्यागे हेतुः॥ ननु तद्देशस्यैकवाक्यता॥ अप्रयोजकत्वादिति भावः॥ अतएवेति॥ प्रदेशे
 एकवाक्यतायाः स्वदेशन्यागे प्रयोजकत्वादित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ तत्र स्वबुद्धिजननमात्रेण तद्देशस्थत्वे इत्यर्थः॥ वस्तुतः
 सुउक्तरीत्या संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालपक्षे प्रदेशस्थत्वमपि॥ तयोस्तत्पक्षे केवलं कार्यपारतन्त्र्यात्॥ एकदेशस्थस्य
 वेशास्त्राभिज्वालकत्वं तु यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण॥ पाणिनिपाठाभिप्रायेण वा॥ यथोद्देशे च तयोः स्वदेशे --- कार्यैकवाक्यत्वे
 पि प्रधानानुगुण्येनैव गुणानां तद्देशस्थत्वकल्पनानुगुणानुरोधेन प्रधानशास्त्रस्य तद्देशस्थत्वकल्पना॥ किंच गुणेन न प्रधा
 ना कषणमित्युक्तं॥ तथा च तेषां परत्वव्याहन्येत्याद्युक्तं॥ कार्यकालशब्दोप्यत्रैव स्वारसिक इति दिक्॥ अनुबंधा अनेकानाः
 ॥ अनुबंधाः विधेयानवयवाः॥ विधेयैकदाप्यनुलंभात्॥ इत्यनुमानेन्यतिरेकव्याप्तिमाह॥ योहीति॥ यथा वृक्षावयवशाखाया
 अवच्छेदनात्पूर्वं तत्रोपलब्धिः॥ विधेय इति॥ अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेरिति भावः॥ यद्वा बोधकानवयवत्वमेव साध्यं॥
 न च हेत्वसंगतिः॥ बोधकानवयवत्वबोध्यत्वविधेयत्वयोरपि सानुबंधके स्वरूपमिति शास्त्रेण प्राप्तिः॥ केचिनुक्तानुमानेन बो
 धकानवयवत्वमेव साध्यं॥ बोध्यबोधकयोरभेदाभिप्रायेण चायं हेतुरिति वदति॥ अवयवत्वारोपेणेति॥ सामीप्ये बहुव्रीह्या न
 भिधानादिति भावः॥ शिदादिपदं तत्तत्कः शकारादिर्यस्य समीपे तद्बोध्यपरं॥ व्याख्या नत इति॥ दध्नश्चकारेणात्यन्तप्रयु
 क्ते संज्ञाभाजो पूर्वोपकारकत्वादिप्रयुक्ते संज्ञाभाजो परोपकारकत्वमिति व्यवस्था॥ अत्र चेत्संज्ञाः त्यक्त्वप्रयुक्तानत्रादित्व

त्रि.
गा.
४

प्रयुक्तेतिव्याख्यानतो निर्णये ॥ एकांतत्वेपि पूर्वस्य परस्य वाऽवयवत्वमित्यत्र तवापि व्याख्यानमेव शरणं इति तात्पर्यं ॥ परस्मीये
तिकर्मधारयः ॥ एकांता इति ॥ बोधकस्य निशेषः ॥ तथा चानुबंधा बोधकावयवाः ॥ बोधके येन संबन्धेन नोपलभ्यते तेन संबन्धेनान्यत्रानुप
लभ्यमानत्वात् ॥ णिनीत्यादीनां तद्व्युत्पत्त्यर्थः ॥ उक्तानुमानेन विधेयानवयवस्य साधने सिद्धसाधनं ॥ कल्यातरेतु इत्संज्ञालोपाभ्यामप
हारेण सानुबंधकस्याविधेयत्वोपपत्तेरप्रयोजको हेतुः ॥ अत्र त्वत्पशब्दादौ लक्षणाश्रयणमेव लाघवमनुकूलतर्कसादिदमुक्तं ॥
एवमर्हि इत्यादिना ॥ बोध्यबोधकयोरभेदाभिप्रायेणोक्तो हेतुरिति मतेन विधेयतादृशायां तत्रानुपलभेपि उच्चारणदृशायां तत्रोप
लभादवयवत्वोपपत्तेरुक्तहेतुरप्रयोजकः ॥ एतेन सत्प्रतिपक्षेकस्याप्यसिद्धेरित्येव न्याय्यमित्यसंगतमित्यपास्तं ॥ कादेरिति ॥
ददातीति सूत्रे विभाषाग्रहणेन णशपोरित्संज्ञात्तापनेन तयोस्त्यागइतिकेचित् ॥ इदं चिन्त्यम् ॥ अंत्यशब्दवदादिशब्देपिलक्षणैवोप
पत्तेः ॥ किंच हलन्त्यमित्येतत्सूत्राविषयेऽनुबंधविनिर्मुक्तोपस्थितेरप्रामाणिकत्वेन विधेयेकदाप्यदर्शनात् इत्यनेकांतत्वसा
धकहेतोस्तत्राभवेन णादेरेकांतत्वमेव ॥ केचित्तु नानुबंधकृतमित्यादिपरिभाषात्रयाकरणप्रयुक्तलाघवानुरोधेनानेकांताइ
त्येवमुक्तमिति वदन्ति ॥ नानुबंधकृतमनेकालत्वं ॥ एकांतत्वइति ॥ विधीनिर्दिष्टोपेनेकालसर्वस्येति सूत्रार्थः ॥ तेनानुबंध
विनिर्मुक्तपदार्थोपस्थित्यावपिन दोषः ॥ लोपोपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात् घसोरिति लोपस्य सर्वदेशत्वसिद्धेर्न तदर्थ
मपिशिद्ग्रहणं ॥ असंज्ञातविरोधन्यायेनोत्तरत्रैवालोक्यपरिभाषाबाधसंभवात् ॥ वस्तुतस्तु विधीयमानो योऽनेकालइत्यर्थ
पि अनुबंधानामनेकांतत्वेपि च शिद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति शंकायुक्तैव ॥ शकारोच्चारणसामर्थ्यादादेभूतपूर्वनेकालत्वमादायां त्य

राम.
४

॥नेकालपदेगौणमुख्यसाधारणावयवत्ववतोऽन्यपदार्थत्वमाश्रित्यसर्वदेशत्वसिद्धेः॥ज्ञापकमिति॥ननुज्ञापितेपिपुनर्व्यर्थे॥श
 कारोच्चारणसामर्थ्यादेवानुबंधकृतमप्यनेकालत्वमादायसर्वदेशत्वसिद्धेः॥नचोच्चारणसामर्थ्यादित्यज्ञालोपावपिवाच्येयाना
 मिनिवाच्यम्॥ज्ञापनात्पूर्वमपितपोरवाधायशिद्ग्रहणस्यादिनित्यस्यनवैयर्थ्यं॥यदिभूतपूर्वनेकालत्वमादायसर्वदेशत्वसंपा
 दनेनकृतार्थस्यशकारस्यनेतृज्ञालोपावधकत्वेतहिज्ञापितेपितथेत्यवेहि॥पुनरावाद्यैतुविज्ञानीयानेकवर्णोच्चारणसामर्थ्यान्ने
 त्वं॥नाप्यस्याःप्रयोजनं॥अवेणस्त्रसावित्यादौऋकारस्यनुमर्त्यत्वेनभूतपूर्वनेकालत्वमादायसर्वदेशत्वप्रवृत्तेः॥विधौयोनेका
 कालित्यर्थेजुनमानमितिचेन्न॥उच्चारणसामर्थ्येनभूतपूर्वानुबंधकृतानेकालत्वमादायापिनसर्वदेशत्वमित्यर्थस्यशिद्ग्रह
 णेनज्ञापनात्॥तेनदिवऔदित्यादीनांकारोच्चारणसामर्थ्येनभूतपूर्वगत्यानेकालत्वमादायनसर्वदेशत्वं॥नत्रापिनपराकर
 णेतुस्याप्यर्थेनितत्वं॥डादिविवेयत्विति॥केचित्तुअत्रानुबंधपदंनयोग्यपरं॥अतएवकाणोर्विषयेनानुबंधकृतमसारूप्यमिति
 विकल्पाभावः॥अनेकालसूत्रेशित्यदंत्योग्यपरं॥अतएवडाआइतिप्रश्लेषेणसर्वदेशत्वमुक्तं॥अकारेइतिवदंति॥अ
 नेजंतत्वादिति॥नन्वादेचइतिसूत्रेधातोरित्यस्यनित्यत्वात्तस्यानेजंतत्वेपिनतःपूर्वमेजंतमादायात्वंसुलभम्॥नवैधादा
 वान्ववारणायशित्यरत्वयोग्यस्यैवेजंतस्यात्वमितिपकारसत्तायानात्वंअनेजंतत्वादित्यस्यशित्यरत्वयोग्यैजंतत्वाभावादित्यर्थेइ
 तिवाच्यं॥यलोपोत्तरंतत्त्वभावान्॥कथंचात्रतदंतविधिः॥विशेष्याभावात्॥नचोपदेशइत्यस्यविभक्तिविपरिणामेनविशेष्यतया
 तदंतविधौसमुदायोपदेशसवऋषीणांतात्पर्येणपकारसत्त्वेउपदिश्यमानेजंतत्वेनेत्यात्वेनेतिवाच्यं॥तथासतिपलोपोत्तरमिति

त्रि-
गा-
५

पूर्वोत्तरग्रंथासंगतिरिति चेन्न ॥ पलोपोत्तरं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञया एकाच इत्यादाविवोपदिश्यमानस्यैवं न तत्त्वस्य च सत्त्वेनादो-
ष इत्याशयात् ॥ ज्ञापकमिति ॥ माडो व्यमीहारे नभिधानं ॥ एतद्वाच्यप्रामाण्यादिति भावः ॥ विस्तर इति ॥ यद्यपि उचिचपद इत्यत्र प-
दग्रहणात् ॥ धिसंज्ञासूत्रे नदी तरेद्वस्वापादानपरभाष्यप्रामाण्यात् स्थानिवत्सूत्रे अनिखट्वायेत्यत्र दीर्घकृतेऽपि अप्राप्तौ भूतपूर्व इ-
ति भाष्यात् चानुबन्धसहितशब्दोपादाने इत्संज्ञकतदवयवस्येत्यर्थः ॥ स्त्रीलिंगप्रकरणेऽप्येवं शब्दरत्ने ॥ क्यसेत्यत्र चेत्संज्ञक-
काद्यवयवकस्येत्यर्थ इति नयकिदोषः ॥ तथापि तदनाश्रित्येदमित्यदोषः ॥ अभिधानियामकेति ॥ तत्त्वचशक्तिसकोचकत्वं
॥ तत्त्वचतान्यर्थज्ञानस्य शब्दबोधकरणत्वे तद्वाहकत्वं तदभावे प्रकरणसहकृतात् तदज्ञानादर्थविशेषस्यैवोपस्थितत्वादर्थ-
विशेषशब्दबोधप्रयोजकपदजन्योपस्थितिविषयतानियामकत्वं बोध्यं ॥ त्वेनेति ॥ अर्थवन्त्येतेत्यर्थः ॥ तेन कनीत्यस्य सत्त्वे-
पिनदोषः ॥ अकृत्रिमस्येवेति ॥ सूत्रभेदेन कृत्रिमस्यैवाकृत्रिमस्यैवेत्याश्रयणेऽपि उभयगतिरागतैवेति भावः ॥ शब्दार्थेति हेतुः ॥
न बोधोपयोगीति ॥ यद्यपि सकलादिशब्दानां सामान्यरूपेण शक्तिग्रहादेव शब्दबोधः विशिष्यसकलज्ञानस्यासंभवात् ॥ तथापि
ह्यदिपदानामिव विशेषरूपेणानेकार्थबोधकस्य वृद्धादिशब्दस्य विशेषरूपेणानेकेषु शक्तिग्रहयवनेषां नयाशब्दबोधोपयोगी-
॥ शक्तिग्रहशब्दबोधोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावांगीकारादिनिनकश्चिदोषः ॥ श्रयितेति ॥ तृजंतः पाठः ॥ तांते
तु निष्ठाशीड इति निषेधादेव गुणसिद्धेः ॥ कार्यमनुभवन् यत्कार्यं प्रतियः कार्यं सतत् प्रतिनिमित्तेनेत्यर्थो बोध्यः ॥ यद्यपिश्रयि-
ताभिरिषति इत्यादौ कार्यानुभविनृत्वं इकारादेर्निमित्तत्वचसमुदायस्य ॥ तथापि घटकतयापि निमित्तत्वस्य निषेधाच्च दोषः ॥
अनुभववृत्तित्वं

राम-
५

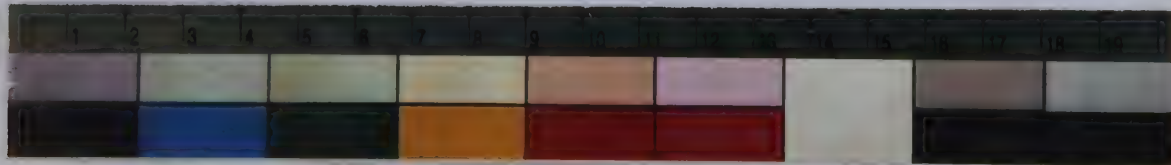
समवायीति ॥ तत्त्वं चात्र कल्पितं बोध्यम् ॥ इदं चिन्त्यं ॥ कालसंयोगं प्रतिकालस्याद्वैतनयेन गत्यतिब्रह्मणस्तदभयदर्शनान् ॥ केचित्तु
 अद्विष्टकार्यस्थले समवायिकारणस्य निमित्तकारणत्वं न तेन श्रायसावित्यादौ एकादेशस्याचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वमित्याहुः ॥ ध्य
 नितेति ॥ अचोत्पस्यजे प्रीयते देध्मोयते इति च प्रत्युदाहरणं अस्याप्रतिकूलमिति नात्रैवाध्यनिता ॥ दापेरिति ॥ परिभाषासिद्धेः पूर्वं
 मपि हारूपस्य निरर्थकत्वमित्याशयः ॥ बोध्यमिति ॥ घटकतयेति शेषः ॥ न दारिति ॥ अवयवावयवचदित्यायसु समुदायावयव
 त्वेन गृहीतस्यावयवविषयकः ॥ प्रकृतेतुरेफस्याकारावयवत्वप्रतिपत्तिकालेनाकारस्य दशव्यावयवत्वप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ द्यु
 लोष्टित्वमत्रज्ञापकं ॥ यद्वाशेरने सधिषोष्ट्यादौ रुद्रसुद्रविधौ उद्देश्यतया परंपर्यावा आत्मनेपदलिङ्गो राश्रयणं ॥ दारय
 तीत्यादौ नूनैवं ॥ तद्वैयर्थ्यमिति ॥ ननु तानुनासिकौ कार्थेतत् ॥ किं तामशब्दस्य कंठोक्ताया सावर्ण्याभावः ॥ किंच निर्दिश्यमान
 परिभाषयानात्र दीर्घसंभव इति चेन्न ॥ आनस्य ऊर्द्धत्वनुनासिकादेशं विधाय दीर्घविधौ अकृत्यस्यपेचम्येतनो चाश्रित्य यदागमा
 न्यायेनैव सावर्ण्यमुपपाद्य वैयर्थ्याद्वावन संभवान् ॥ वसुतः मुक्ति कदाचिदौ कारस्याचिदीर्घस्य आचृत्त्यार्थ इति न्यासेन तदसिद्धा
 नैतत्ज्ञापकं किंतु स्यसिच्छूत्रस्थोपदेशग्रहणमेवात्रज्ञापकं ॥ वुग्युटाविति सिद्धवचनसामर्थ्यादेव यणन इत्यरुचेराह ॥ जहारेति ॥
 यनुभैरेवेणात्तं न कर्कौडिन्यन्यायेन युदावाधितस्य यणनेति तदसंगतं ॥ विषयभेदेन कर्कौडिन्यन्याया प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यमाणत्वात् ॥ अ
 सिद्धविषयेषु कन्याया प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यमाणत्वाच्च ॥ यदागमन्यायेन लक्ष्यत परत्वेन न व्यावृत्तिरिति कृतं तशेखरे ॥ असंगत्येति ॥ न
 नुवक्ष्यमाणो भविष्यामोत्याद्यर्थमकारातोपदिश्यमान इत्यर्थ आवश्यकः ॥ किंच हत इत्याद्यर्थेतदंत विधिरावश्यकः ॥ अन्यथाऽ

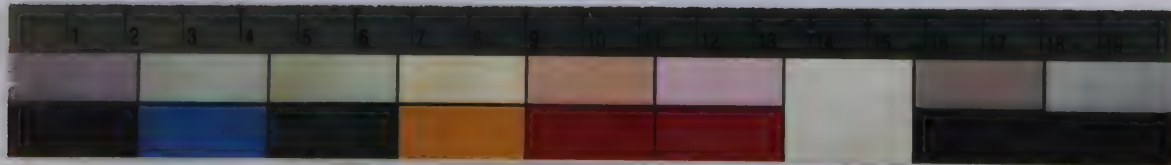
त्रि.
गा.
६

दुपदेशात्परत्वेनानुदानत्वापत्तेः॥ तथा च नात्र वर्णग्रहणं तास्यनुदानं इति सूत्रे शेषरेष्येवमेवोक्तं॥ एरनेकाचद्वयत्रप्रत्ययावयवे
ऽवीत्यर्थः॥ यदायस्योपदेशोऽनन्तमेवयदागमन्यायलभ्यमिति एरनेकाचद्वयतोऽस्यैवेषम्॥ नचजहिशत्रुभित्याद्यर्थेप्रत्ययाप्रत्यययोर्म
ध्येप्रत्ययस्यैवग्रहणमितिपरिभाषाऽनुसर्ज्या॥ तथा च तत्र ग्रहणं ननु दोषः॥ भविष्यामीत्यादौ न समुदायोपदेशः॥ वयवस्याप्यु
पदेशान्नदोष इति वाच्यं॥ तदेतदविध्यभावेऽक्तं परिभाषया प्रत्ययस्यैवकारस्य ग्रहणायत्यावस्यमाण इत्यादौ दोषस्तदवस्थस्य
वेत्यरुचेराह॥ किंचेति॥ बोध्यतइति॥ यद्यपीदं परिभाषांतरं तथापीदमपितद्ग्रहणेन गृह्यतइति अत्र घटकतयेति अस्या
नध्याहारेणैव तन्मूलकमेवेति भावः॥ यदासुग्विधानेन प्रवेष्टा इवास्या अपि वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिरेव ज्ञाप्या॥ वर्णग्रहणे पूर्वो
प्रवृत्तिकल्पनामात्रेण सुवैयर्थ्यापरिहारान्॥ इदं चिन्त्यं॥ आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्ये मानाभावात् फलाभावाच्च॥ प्रत्युतमि
दचौत्पादितिसूत्रेभाष्येपरादित्वेद्विषयपदस्यत्र मोलुस्वारइत्यस्याप्राप्त्यापादनं विरुध्यते॥ रामाणामित्यादौ पदानस्येति णत्वनि
षेधापत्यानदनित्यत्वाश्रयणे महान्तैः॥ पदानभक्तः पदानग्रहणेन ग्राहिष्यते इति डमुदसूत्रस्य भाष्यस्यायमर्थः॥ यदाग
मादितिन्यायेनादकुषाडितिसूत्रेनस्येत्यनेन डमुदसहितस्यैवग्रहणात्पूर्वज्ञातोदयादौ द्वयोर्नकारयोर्णत्वप्राप्तपदानस्येत्यनेन
वार्यते॥ द्वयोर्नयोः पदानत्वेऽपि पदानत्वेन तावन्मात्रस्य णत्वम्॥ पदानस्येत्यत्र पदानपदयोस्तधिकरणीभूतस्येत्यर्थेतु न मानं
॥ फलाभावाच्च॥ नस्येत्यस्य पदानं विशेषणतया नकारपदोत्पदानत्वाश्रयणत्वनिषेधाच्चराणामामित्यादौ दोषः॥ तत्र च वर्णग्रह
णेऽवयवयदागमन्यायोभाष्याभिप्रेतइतिदिक्॥ अस्याज्ञापकमाह॥ अतएवनेदिइति॥ अयमर्थ इति॥ दित्त्वं ननु त्रवहुव्री

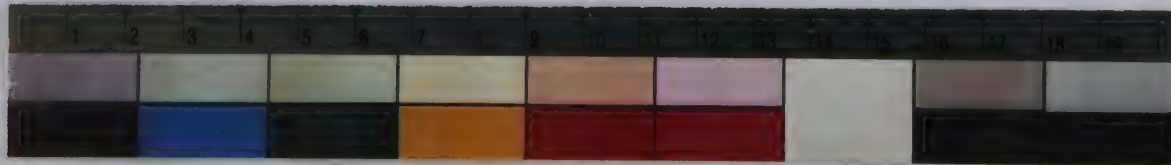
राम-
६

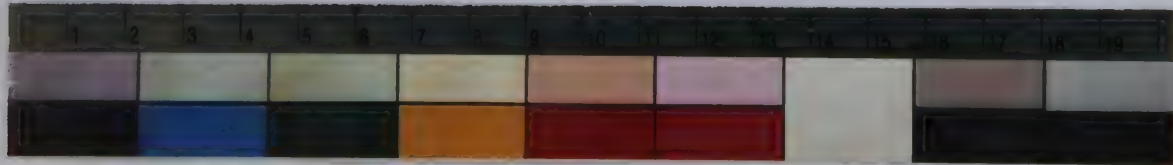
हिः॥ आर्दे धातुक इत्यस्य स्थानवृत्तानताश्रयणपरमाद्यं तावितिसूत्रस्य भाष्यत्वे कदेशपरमिति भावः॥ नन्यागइति॥ आर्त्त्या
 रुत्तित्यादौ द्विविधोपि स्थानादेशभावो विवक्षित इति भावः॥ षष्ठ्यंत इति॥ अंतःशब्दः समीपवर्ती प्रकृतवचनः सूत्रेष्वपीशब्दः
 नत्प्रकृतौ लाक्षणिकः निर्दिश्यमान इति वाच्याहारे इति भावः॥ प्रत्युच्चारणशब्दभेदान्नलस्य स्थाननिर्दिश्यमानत्वमन आह॥ स
 जानीयमिति॥ अवयवरूपमिति॥ ननु तदेरित्यादौ तदादीनामित्यादेर्न स्थानवृत्तमिति कथं तत्रैतत्प्रवृत्तिः इति चेदत्र न व्याः॥ त
 दोरिति स्थानवृत्तवलेनोपस्थितेष्वानत्रापि फलाभावाद् द्विशेषणपर्यवस्यति॥ इति वदंति॥ परंतु सर्वोदिसूत्रस्य भाष्यतः यो
 ग्येतरान्विते सार्थपदानां शक्तिलाभेन स्वरूपमिति॥ शास्त्रान्तिरिक्तशक्तिग्राहकशास्त्राननुसंधानकालीनोपस्थिति विषयत्वस्य
 वनिर्दिश्यमानत्वेन तदोरित्यतश्च तदंतविधितः पूर्वैत्यदाद्यवयवतदोरेवोपस्थित्या तयोरेव निर्दिश्यमानत्वात् नान्यत्वात्
 दौ दोष इति प्राहुः॥ न प्रतीयमानमित्येव पाठः॥ इत्यर्थ इति पाठे युज्यते इत्यस्य पूर्वैणान्वयः॥ अयमर्थ इत्यस्य च शाब्दोर्थ
 इत्यर्थः॥ इत्यर्थ इत्यस्य चार्थिकोर्थ इत्यर्थः॥ धात्वादीनामिति॥ येन रूपेण प्रयोगघटकानां तेन रूपेण पदोपस्थाप्यत्वं निर्दिश्य
 मानत्वं॥ धातुपदाच्चादीनां तेनैव रूपेणोपस्थितिरिति भावः॥ स्पष्टार्थमिति॥ अत्र द्वयोर्विरोधेन पर्याः नेकाल् इत्यनयाः स्य
 बाधः स्याद नोदित्वं सफलमिति केचित्॥ विरोधादिति॥ यद्यपि विसर्गस्य नोच्चार्यमाणत्वं तथापि पूर्वोक्तरीत्या निर्दिश्यमा
 नत्वं निर्वचनीयं॥ केचित्तु स्वोच्चार्यत्वेन सति स्वोच्चार्यत्वं तत्तद्व्याहृतं॥ नचास्य चाविन्यादि पूर्वग्रथविरोधात्॥
 भिंदकीत्यादौ साकच्चस्य हि शब्दाद्यदितत्वेन तत्त्वापन्यातदभावप्रतिपादकेन दुष्प्रत्यय इति सूत्रस्य भाष्येण विरोधाच्च॥

॥ इदं चिन्त्य ॥ घर्गो ग्रहणे इत्यस्या लुप्टे इत्यर्थः ॥ नापीति ॥ विधिप्रदेशे ह्यो रंगंगी भावे पिस्तान्त्रेण ह्योर्नेसः ॥ तेन परस्परनेर
पेक्षेण ह्योः प्रवृत्तिसिद्धिः ॥ तत्रालोत्यस्येत्यनेनास्याः क्वचित्सामानाधिकरण्यं ॥ यथा णेरनिदीत्यादौ ण्यंतागस्यात्यस्यालोणे रित्य
र्थः ॥ क्वचित्तु वैष्यधिकरण्यं ॥ यथा न्यदादौ नाम न्यदादौ ॥ तेन तानीत्यादौ ननु मः न्यदादात्वं ॥ उदः स्फुरादितीति ॥ अस्मिन्ल
क्ष्ये इत्यर्थः ॥ सूत्रविषये इति ॥ उदः स्थिति सूत्रविषये इत्यर्थः ॥ उदस्थेति सूत्रविषये इति पाठः सुगमः ॥ संचारितत्वादिति ॥ एतत्
बाधकयोरपि एतत्तवाध्ययदागमन्यायोपजीवनेनोदस्थादित्यादौ नयोः प्रवृत्त्या एतत्तवाध्यत्वमिति कैयदाशय इति परे ॥ अकच
विषये इति ॥ साकचकानपहारकादेशविधावित्यर्थः ॥ अत्र मानमनाप्यक इति प्रतिषेधः ॥ फलं तु युवकाभ्यामित्यादौ आत्वसिद्धिः
॥ तदपहारकेतूपनिष्ठतत्त्वाय न्यायः ॥ यथा दुष्टल्य इति सूत्रे भाष्ये भिदकि इत्यादावकचिहित्वाभावान्नधित्वमित्याशंकितं ॥
कादेशस्त्वावस्थापुनः विधानसामर्थ्यात् साकचकस्यापि प्रवर्तने ॥ अत्रेदं विचार्यते ॥ एषाः र्येवद्ग्रहणपरिभाषायाः बाधिका उ
तन ॥ नान्यः ॥ लावस्थायामडिति पक्षे अपि बत इत्यादौ पित्रादेशनापत्तेः ॥ स्यसि सूत्रे भाष्ये आगमसन्निधानेन तद्रहितस्यार्थ
वत्त्वाभावोक्तेः ॥ नाद्यः ॥ राजेः पृथक् भाजिग्रहणवैष्यर्थ्यात् वानरशब्देन नरयोरिति वृद्धापत्तेः ॥ एवं धातुत्वप्रत्ययत्वाद्यपि
आगमसन्निधानेन तद्रहिते गीक्रियते न वा ॥ न तावदाद्यः ॥ स्यसि सूत्रस्य भाष्यविरोधान् ॥ किंच ग्रहो लिटि इत्यत्र सकाच इत्य
स्य संबंधे अग्रहीत्यामित्यत्र शोखरोक्तदीर्घाभावापादनासंगतिः ॥ अत्र रहितस्यैकाचत्वात् ॥ नान्यः ॥ धातौ वृद्धिमटः स्मरेदिति
वार्तिकविरोधान् ॥ लावस्थायामडिति सिद्धान्तेः खादीन् इत्यादौ अतो हलादेरिति वृद्ध्यानापत्तेः ॥ तत्सूत्रेण माड्योगे चरितार्थ

॥ किंचाज्जसे रित्यादौ पूर्वो सदस्यात्रासु किंजसः शीभावः स्यादित्याशंक्य निर्दिश्यमानपरिभाषया परिहृत्य यस्तर्हि निर्दिश्यते इ
 ति पुनराशक्तिः ॥ तच्चोक्तं पक्षेऽसंगतं निर्दिश्यमानजसोऽर्थवत्त्वाभावात् ॥ एवमयदागमन्यायस्य वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तौ मूलोक्तानि
 दूषणानि प्रवृत्तौ लणसूत्रस्य भाष्यविरोधः ॥ तत्र हि परेणानुग्रहणे चिकीर्षति दित्यादौ दीर्घपरत्वे दत्त्वा प्राप्तिमाशंक्य उपस्था
 याश्चेत्येवं भविष्यतीत्युक्तं ॥ त्वद्वीत्यात्कृत्या येन परत्वेऽदत्तत्वा निर्दिश्यमानः ऋकारस्यैव रूपसिद्धेः शंकाया असंगतिः
 ॥ अल्लत्वा वर्णत्वयोरपि भागमसहिते एव सत्वेन समाधानासंगतिश्च ॥ अनित्यत्वादुक्तन्याया प्रवृत्तौ दृष्टस्थले प्रवृत्ते रावश्य
 कन्यातत एवमातृणामित्यादौ उपधायाश्चेति द्वत्वारणे तदर्थं धातुग्रहणावश्यकत्वात्तत्पसंगतिः ॥ किंच जहर्थेन्यादौ गुणे
 प्यनंतसन्निपातेनाचस्तास्वदितिसूत्रस्य स्पृशसिचूत्रस्य भाष्यं च विरुध्यते ॥ एवं निर्दिश्यमानपरिभाषया वर्णग्रहणेऽप्र
 वृत्तौ मूलोक्तं दूषणम् ॥ प्रवृत्तौ देवदत्तात्तैत्यादाविवेचनान्दयत्रापि निर्दिश्यमानपरिभाषया सुकोदीर्घाभावेपि विशिष्ट
 स्यसवर्णदीर्घतद्वैयर्थ्यमिति पूर्वग्रथाः संगतिरिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ निर्दिश्यमानपरिभाषया अर्थवत्परिभाषावाधकत्वेनामा
 गमप्रवृत्तेः पूर्वभागमिनो यथाऽर्थवत्त्वं तत्तत्पदवोध्यत्वादितदागमे जातेपितथैवेति चार्त्तिके धातुग्रहणं सामर्थ्यात्तत्त्वेन दृ
 ष्टपरं ॥ हलादेरिति चातो विशेषणं यदागमन्यायस्य वर्णग्रहणेन प्रवर्तते ॥ स्पृशसिचूत्रे उपदेशग्रहणान् ॥ पदोतत्वस्य वर्णमा
 त्रवृत्तित्वाभावादेव न दोषः ॥ गुणादिसंज्ञारेफरहिते एव ॥ वर्णग्रहणे उक्तन्याया प्रवृत्त्या सरंफस्य गुणत्वाभावेऽपि रंफस्य वच
 नबोधितावयवव्यागे मानाभावेनावयवद्वारकांतर्यमादायारावेवेति नियमोपपत्तेः ॥ एतेन रदाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यमपि

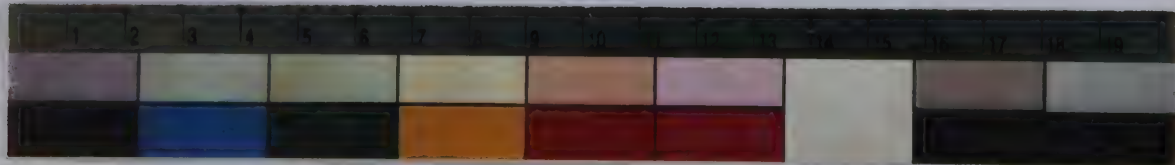
त्रि.
गा.
८

व्याख्यातं॥ उत्सर्गसमानादेशा अपवादादिति न्यायेन निर्दिश्यमानपरिभाषापिनालग्रहणे॥ अतएवानुमानिकस्यान्यादेशभा
वे ईवर्णातस्यतु कविधीयमानेनेकारमात्रस्येतिदिक्॥ पट्टमिति॥ अर्थत आतर्यवतएवादेशत्वे निरीतेपदादिभिः आदेशैः स्वानु
रूपस्यान्यासेपसिद्धिर्नान्यथेतिभावः॥ समानवर्णइति॥ तत्फलंतुचरणस्यनपदादेशः॥ तस्यनस्मिन्नपुंसकत्वापत्तिः॥ कल्पि
नान्वयेति॥ अन्वयव्यतिरेकौयत्सत्वेयत्सत्वेयदभावेयदभावः तौचप्रकृतिप्रत्ययादितिकल्पितावेवेतिभावः॥ वर्णग्रहणेपु
नेति॥ अत्रमानेनेदमदसोरकोरिति सूत्रेऽकोरिति प्रतिषेधः॥ मुखमिवेति॥ शाखादिभ्योयः॥ निपातपदमिति॥ ननुचादे
नांतयोपस्थित्या उपनिष्ठतां नाना मतदायका॥ च्यंतस्यतु नतथेति कथं तत्र विशिष्टरूपोपादाने॥ किंच प्रकृताचारोपेण वर्तमाना
देवच्चिविधानेन तस्यनमुख्यगौणार्थौ संभवतः॥ किंचैवेतिपातोद्देश्यकार्यमात्रे च्यंतस्याग्रहणापत्तिरिति चेदत्र केचित्॥ चा
द्यशे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण प्रवृत्तौ परिभाषाऽंशतरमनुगृह्णाति॥ कार्योत्तरेत्वनित्यत्वादस्याप्रवृत्तिरितिभावः॥ देवताहं
हेति॥ अत्रैतसहचरितेलोकविज्ञानेद्वंद्वमित्युपसंख्यानं इति चार्तिकनिष्पन्नस्यात्रग्रहणं॥ ओत्सुवस्यकौस्तुभोक्तृदूषणपरिहर
ति॥ गापाठयेति॥ अस्यपदकार्यविषयत्वे प्रवृत्तौ चेति सूत्रे जातिग्रहणमणिलिंगे॥ ननु किमिदं पदकार्यत्वं॥ न तावत्पदोद्देश्य
कत्वं॥ तद्धितविधावनुपस्थानापत्तेः॥ तेषावस्तुतः सुबताप्रवृत्तावपितदनुद्देश्यकत्वात्॥ नापिवस्तुतः पदसंबन्धित्वं गित्व
स्यापितथात्वात्॥ तद्धनरन्यादौत्वाद्यादेशनापनिश्च॥ नापिप्रत्ययानिमित्तकत्वेनतत्॥ हरितादिभ्योऽनइत्यस्यापितथात्वेन
तत्रैवतस्याप्रवृत्तौ गौणभ्योपितेभ्यः फगापत्तिरिति चेन्न॥ अगसज्ञाऽनिमित्तकत्वे सति वस्तुतः पदसंबन्धिकार्यत्वेन तत्त्वमिति न

राम.
८

कश्चिद्दोषः॥ अंगग्रहणादिति॥ इण्डत्यस्य धीमादिविशेषणत्वेन बुबुधे इत्यादौ न दोष इति भावः॥ परस्परेति॥ सूकेन यो
 गेन संबन्धेन निहिष्ठा नामिति विग्रहः॥ अत्र च ज्ञापकं सुवामंत्रित इत्यतः सुवित्यनुवर्तमाने सुप्रतिनेत्यत्र पुनः सुप्रग्रहणं॥ अ
 संबन्धार्थमिति॥ संबन्धशंकावारणार्थमित्यर्थः॥ तावन्मात्रांश इति॥ वस्तुतः संख्यापदे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय पुनरादिपदेन तत्प्र
 तिज्ञानमेतन्मूलकं॥ क्वचिदादिमपरित्यज्यानि मेन प्रतिज्ञानं॥ सामर्थ्यादिति॥ योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः॥ ज्ञापयतीति॥
 स्थालीपुलाकन्यायेन सूचयतीत्यर्थः॥ ज्ञापकमिति॥ ननु ज्ञापितेऽपि व्यर्थं लोपेन सिद्धेः अकारविधानसामर्थ्यादीर्घैरूपसि
 द्धेरिति चेन्न॥ लोपे सत्यकृत्त्वावेति दीर्घोपपत्तेः॥ दिवउदिति॥ च्छोः श्रुडित्यत्र किङ्करहणाननुवृत्तिपक्षमाश्रित्येदं न दनुवृत्तिप
 क्षे आह॥ ऋतउदिति॥ नन्वेव ऊटपथाया इत्येव सिद्धे दीर्घोच्चारणव्यर्थमिति चेन्न॥ गृहेण्यताच्च डिः उपधाकार्यस्य हित्वात्
 प्राचल्येन गुणे उत्वेणौ च डीतिरुक्त्वा प्रवृत्त्यर्थत्वात्॥ कुरुत इत्यत्र उदिति परत्वेन गुणा प्रवृत्तिवत्॥ अतएव उटपथाया
 गोद इति सूत्रे उऊदिति प्रश्लेषेण गोह इति विवृणुत निदेशो भाष्यकृता प्रत्याख्यातः॥ अनुग्रह इत्यर्थे प्रश्लेषस्यावश्यकत्वा
 त्॥ नचोत्पट्टाणौ च डीतिरुक्त्वा स्वस्य बहिरंगतयाः सिद्धत्वेन बाधासंभव इति वाच्यं॥ उदिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन उक्तभाष्यबले
 न च बहिरंगस्याप्युपधात्वनिमित्तक इत्यस्य बाधकत्पत्त्यात्॥ प्रत्ययस्येतरविशेषणत्वेति॥ वर्णविशेषणत्वे इत्यर्थः॥ सुटमेत
 दिति॥ पाणिनेस्त्वित्यादि॥ देवादेरिति॥ ततश्च रूपो धात्विति लुगापनिरिति भावः॥ शब्दस्वरूपमिति॥ केचिनुतदादेरित्यंशस्य वि
 शेष्यतया तदंतविधिरित्याहुः॥ अंशमात्रेति॥ तदंतोऽस्तु नोपनिष्ठते॥ लेखग्रहणेन सामान्यतएव समस्य ततयोपात्तेः प्रत्ययेन

त्रि.
गा.
५

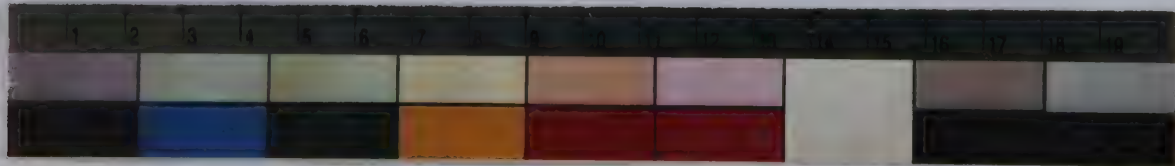
दंतविद्यभावकल्पनात्॥ तेन स्रुपिचेत्यादौ न तदंतविधिः॥ तत्र तदाद्यंशोपस्थितिफलं तु सुषूददेवदनाभ्यां इत्यादौ सायराद्यो
रिति निषेधाभावः॥ कथंचित्फलबोधः॥ एवमिति॥ प्रत्ययग्रहणे चेति निषेधस्तु तदंतोऽशमात्रस्येति भावः॥ सङ्केतादिति॥ नन्वेवमपि
कतरदिन्यादौ अतिप्रसंगस्तदवस्थः॥ तदादित्वस्य प्रत्ययावयवाकारेनेपि सत्त्वादिति चेन्न॥ तत्र तदादीन्यंशोपस्थितिसामर्थ्येन
संबुद्धवयवाघटितस्यैव तदादेग्रहणात्॥ अगसंज्ञायां प्रत्ययावयवाघटितस्यैव तदादेग्रहणेनात्रापि तादृशस्यैव ग्रहीतुमुचि
तत्वात्॥ नविशिष्टादिति॥ विशिष्टस्य तु अर्थवत्त्वेण प्रातिपदिकत्वं॥ समासग्रहणं कृतनियमस्तन। राजपुरुषावित्यादौ पु
रुषावित्यादेरिव गार्ग्यायणस्यानर्थकत्वेनार्थवदंतर्भावाभावात्॥ नियमस्य संज्ञातो यापे सत्त्वेन परस्परसमानाधिकरणत्वे
निद्वयाभ्यां घटितस्यैव प्रवृत्तेः राज्ञः कुमारीश्चित्तद्वयगपत्तद्विद्वयकल्पनया प्रातिपदिकत्वं समुदायस्य सकलभअत्रस
मासत्त्वप्रत्युक्तत्वमवयवस्य यद्यपि प्रातिपदिकत्वं हेतुन द्विनेति सूत्रेणास्ति॥ तथापि सुबुद्धिः समुदायादेव॥ एकाचद्विवे
चनन्यायात्॥ प्रत्ययमात्रे इति॥ तत्फलं तु उगितश्चेत्यस्य प्राचीन्यादौ प्रवृत्तिः॥ अन्यथा उगितेयस्याद्विहितः तदादेरेवाभा
वात्॥ तत्र तदनापत्तिः॥ ननु प्रतीषिषतीत्यत्राभ्यासात् तस्याद्विहितेति दीर्घवारणायोत्तरखंडे प्रत्ययत्वाभावस्य शब्देन शेष
रेडकत्वेन सन्त्वस्य प्रत्यया प्रत्ययसाधारण्येन सनाद्यनाइत्यत्र कथमेतदुपस्थितिरिति चेन्न॥ प्रत्ययमात्रग्रहणे इत्यस्य
प्रत्ययधातृभयसाधारण्यरूपग्रहणात् इत्यर्थेनादोषात्॥ यदा सन्त्वस्य प्रत्यया प्रत्ययसाधारण्येपि सनाद्यनाइत्यत्र प्रत्ययाधिका
रस्यैव ग्रहणेनादोषात्॥ वस्तुतः द्विवचने सन् प्रत्ययत्वादिसमुदाये एव नोत्तरखंडे इति सन्त्वप्रत्ययमात्रवृत्तिः॥ अतएव

राम.
५

येधे

सुविनिर्दुर्भ्यइति सूत्रे कैयटेन विषुषुयतुः इत्यत्र समुदायस्यैव रूपत्वमुक्तं ॥ दयनेरिति सूत्रस्य भाष्यं तु सागमकस्यैव सा
 भ्यासस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन उत्तरखंडस्यैव तत्वेनोपपन्नं ॥ अतएव भ्रसजोरिति सूत्रे भाष्ये वरीभृज्जने इत्यत्र ग्रीकोरेफस्य लो
 पमाशकोपदेश इत्यनुवृत्त्या समाहिते ॥ अतएवोर्णुवनुमित्याहो हित्वे उच्यते ॥ अनुषस्येद इत्यत्रानुविपर्यभिनिभ्यइति षत्वं धेनैद
 त्यत्र दधस्तथोरिति भवभावः ॥ प्रतीषिषतीत्यत्राभ्यासस्य दीर्घाभावश्च सिद्धः ॥ स्यादिति सूत्रे न व्योक्तं सुनोत्याद्यवयवस्यै
 व तत् संबंधवयवस्यापि षष्ठ्यर्थत्वं ॥ यद्वात्र प्रकरणेन तद्वा तोरिव ——— तत्तदनुपूर्वकस्यापि ग्रहणमित्यादि नुस्वरूपव्या
 क्रियेव पराकृतं ॥ प्रतीषिषतीति इत्यत्रोत्तरखंडे सप्रत्ययाधिकारस्य त्वाभावे च उत्तरखंडस्य तनादिशेषस्योक्तं धातुत्वमपि न स्या
 त् ॥ भ्वादित्वाभावात् ॥ ननु उत्तरखंडस्य प्रत्ययत्वाद्यनेगीकारे प्रतीषिषति इत्यत्र कथं सन्यतइति इत्वमिति चेन्न ॥ सन्यत इत्य
 त्र सनीत्यस्य निमित्तसममीत्वेन सन्निमिताभ्यासस्येत्यर्थेनादोषात् ॥ प्रत्ययाद्यसमभिव्याहारतु अह्यनेति दीर्घेण र्द्विषिषतीत्ये
 व साधु ॥ आटिटित्यादौ णिलोपस्युण्यंतागस्यात्यस्याल इत्यर्थेन फलभः ॥ एवं च पूर्वधातुः साधनेनेति सिद्धो नेद्वित्वोत्तरने
 विशदय्यादीनां प्रवृत्तिः साधु संगच्छतइति दिक् ॥ यत्रेति ॥ अपंचम्याइति प्रसज्यप्रतिषेधइति भावः ॥ कार्योत्तरविधानाये
 निस्वरूपकथने ॥ धातुतकारस्येति ॥ स्वरूपइति शास्त्रानिरिक्तसंज्ञाशास्त्रे विनोपस्थाप्यत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति नात्र सोप
 निष्ठते ॥ अतएव रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये रदाभ्यामिति किमर्थं चरिते मुदिते ॥ ननु रदाभ्यामित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति ॥
 नरदाभ्यामिषाविशेष्यने किं न हिनकारो विशेष्यने इत्युक्तं ॥ अन्यथानिर्दिश्यमाननिष्ठायाः रेफदाभ्यापरत्वाभावेनातिप्र

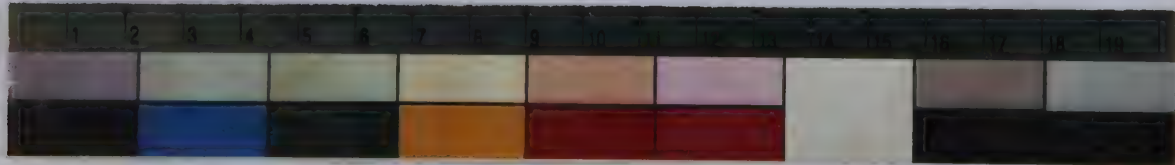

त्रि.
गा.
१०

संगवारणेन तदसंगतिः सूत्रेन ग्रहमप्युक्तार्थे एव सफलं नान्यथेति दिक् ॥ एकविषयत्वमिति ॥ तदादि तदंतांशयोः सामा-
नाधिकरण्येनान्वये इत्यर्थः ॥ ननु स्यतासी इत्यत्र धातोरित्यस्य स्यतासीभ्यामेवान्वयेन तयोश्च कार्यान्तरविधानाया नाश्रयणात्
तदंतविधिर्देवोरेत आह ॥ स्यतासीति ॥ यद्वा त्र धातोरित्यस्य स्यतासिभ्यामेवान्वयेन तल्लुटोः पंचम्यन्तात्परत्वेनाऽनाश्रयणात्
तदंतविधिर्देवोरेत आह ॥ स्यतासीति ॥ इत्याचंशेन तदंतविध्यनापत्तिरूपोद्देश इत्यर्थः ॥ विशेषणत्वाभावा-
दिति शेषः ॥ उत्तमेकाभ्यामिति ॥ सुपिचेत्यस्य सुबंत इत्यर्थे एतन्निर्देशासंगतिरिति भावः ॥ परेत्वेवं सति घरूपेन्यत्रापि तदंतविध्य-
भावोपपन्नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणमित्युत्तरपरिभाषा वैयर्थ्येन स्मादयुक्तमेतदित्याहुः ॥ कुमारी ब्राह्मणी रूपेति ॥ स्थितिप्रद-
दर्शनेन मेतत् ॥ अन्यथा पुंवद्भावेनोक्त रूपस्य दुर्लभत्वात् ॥ उत्तरपदेति ॥ परेनुत्तरग्रहणेन समस्येततया प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणं
इत्येव ज्ञाप्यते ॥ उत्तरपदाधिकार इति विशेषणे प्रयोजनाभावात् ॥ तेन सुपिचेत्यादौ न दोषः रात्रेः कृति उपसर्गस्य घञीत्यादौ तु सा-
मर्थ्यात् तदंतविधिरित्याहुः ॥ इत्यत्रैवेति ॥ पुस्तकांतरे एतदग्रे द्रव्याशय इति पाठस्तस्मिन् इत्यर्थे तदंतविधिद्वयस्वीकार इति शेषः ॥ के-
चित्तु स्त्री प्रत्यये तदादि नियमो न ॥ उपसर्जने तु सोस्ति इत्यशब्दयवती परिभाषा ॥ तत्रोक्तं शस्येदमवतरणमित्याहुः ॥ पदान्तर-
त्वाभावेन चेति ॥ पदादित्यस्य कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागुक्तिरनेर युक्तमेतत् ॥ कृत्स्वरेणेति ॥ नन्वेतन्तरग्रहणस्योद्देशः पूर्वपदत्वेपि
संगत्येवेतत्तु परिभाषाज्ञापकत्वात् स भवेन्न तस्यास्य भावेक्यमेतत् ॥ उद्धृतं शब्दस्या कृतदेतत्वात् ॥ न च वनो रचेत्यादाविवत् तदंत-
विधिद्वयांगीकारादेतदुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ एवमेवोपपन्नोत्तरपरिभाषा वैयर्थ्यापत्तेः ॥ गतिकारकेनरपूर्वे स्यापि स्वरापनेत्येति

राम-
१०

चेन्न॥ गतिरित्यस्यैवानुवृत्त्यापुनर्विधानेनोदो पूर्वपदत्वेपिस्वरसिद्धानंतरग्रहणस्य व्यवहितव्यावृत्त्यर्थत्वेनिश्चिनेनेनोक्तपरिभाषा
 याज्ञापितायांतामगीकृत्यैवकृत्स्नरेणोदात्तत्वेस्यसाधनात्॥ यद्दानंतरग्रहणस्यप्राचीनपरिभाषाज्ञापनपूर्वककारकादेवपरमि
 त्तुक्तनियमेनाभ्युद्धतमित्यादौउदःस्वरप्रयोजनकत्वेअनेकप्रयोजनकत्वसिद्धान्तपरित्यागेनापूर्वपदस्वरमात्रप्रयोजकत्व
 स्थान्याप्यत्वेनपूर्वकल्पितस्यैवाश्रयणमित्याशयः॥ अथचानंतरग्रहणेनपरिभाषायांज्ञापितायामभ्युद्धतमित्यत्रोदःस्वरश्च
 वणसिद्धेः।कारकादितियोगविभागेनापिसेभवइत्याशयः॥ अपूर्वपदत्वेपिस्वरप्रवृत्तिरूपफलस्यपरिभाषाज्ञापनोत्तरकालिके
 नकारकादितियोगविभागेनसिद्धान्तान्तरग्रहणफलत्वाभावनिश्चयात्॥ ज्ञापनोत्तरस्वस्मिन्चारितार्थमात्रेणज्ञापकत्वसेभ
 वात्॥ तदेतदभिप्रेत्यवक्ष्यतिव्यवहितनिरुत्तर्यमेवेति॥ परत्वादिति॥ उत्कृष्टत्वादपवादत्वादितियावत्॥ यद्वाकृद्ग्रहण
 परिभाषायाःअवकाशोव्यावलेखीव्यावचचिद्विणचस्त्रियामितिगतिपूर्वस्यापिजननत्वात्अत्रसतिरुद्धिस्वरैर्भवतः॥ अ
 त्रहिप्रत्ययग्रहणपरिभाषास्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिनिषेधान्नोपनिष्ठेनचात्रकृद्ग्रहणपरिभाषायाःफलाभावःअधिक
 व्यवच्छेदार्थत्वात्स्यष्टवेदंसमासेनत्रपूर्वेतिस्त्रैभाष्यकैयटयोः॥ अतएवेति॥ उक्तार्थकरणादेवेत्यर्थः॥ परिभाषाभ्यामि
 ति० ननुगतिकारकोपपदानादस्यकिमेतत्कृत्यमितिचेन्न० संपूर्वाक्तुटेरभिविधौभावदनुणित्यनेनदनुणिकूटिनित्यस्मात्प्रा
 ससमासार्थविभक्तिबाधित्वास्तार्थिकत्वेनान्तरंगत्वात्अणिनुणइत्यनेनअणप्रत्ययेउकारस्यरुद्धापतिःप्राक्सुबुत्त्यनेः
 समासेअन्तरंगत्वात्पूर्वसमासः॥ अणप्रत्ययोहिप्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्वहिरंगः॥ अत्रसंकूटिनित्यस्मात्समासप्रा

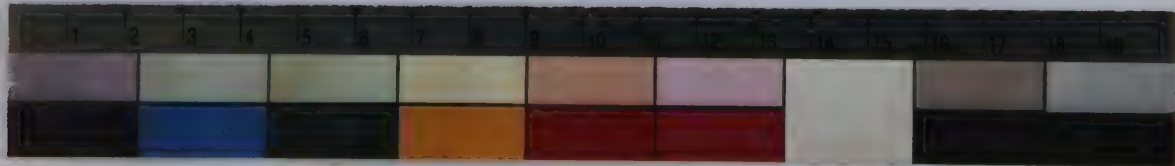
त्रि-
गा-
११

तिपदिकादणप्रत्ययेसतीष्टमिथ्यति॥अन्यथेति॥उक्तार्थमनंगीकृत्यगत्यादिसमवधानेपिकेवलस्यग्रहणे॥केवलस्यकांतत्वेने
ति॥ननुगतिरनेतरद्वयत्रुतपरिभाषयागत्यादिपूर्वकस्यैवग्रहणेसूत्रस्योक्तिसंभवाभावः॥गतेःकांतपरत्वासेभवात्सामर्थ्यादुक्तपरि
भाषायाःअप्रवृत्तौअस्युद्भूतमित्यादौअभेःकेवलकांतपरत्वाभावाद्एवस्वरूपप्रवृत्तौज्ञापितेप्यनेतरग्रहणवैयर्थ्यामितिचेन्न।य
स्यगतेःप्रकृतिस्वरःकार्यस्त्वैवसामर्थ्येनकांताप्रवेशकल्पनान्॥ननुकृद्ग्रहणेगतिपूर्वस्यग्रहणंज्ञाप्यताकारकपूर्वस्यकथंज्ञा
प्यते०उच्यते०एकदेशानुमत्याप्राचीनपठितपरिभाषाज्ञापनान्॥यदाकारकांशेहीनेतिसूत्रेनुपसर्गग्रहणंज्ञापकम्-इयंगतिरने
तरइति सूत्रेभाष्यस्पष्टाः॥२७॥अतएवेति॥परमातिमहानित्यादौदीर्घस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः॥२८॥अस्यापत्यमिति॥तदेतस्यचेतिपाठ
मनाश्रित्येदं०तदाश्रयणेनकुरुतइत्यादिबोध्यं॥तेनतुल्यमिति॥आर्थिकार्थकश्चनमेतत्॥वतिस्तुसप्तम्यन्तात्॥उपमेयेसप्तमीद
र्शनान्॥हरिषिति॥ननुहरीयताविन्यादौदेहेनत्वय्यपदेशभावःस्वसमुदायस्यसत्त्वेनससहायत्वात्कथमत्रसः॥द्विवचनत्वसमा
नाधिकरणमीदृतेनमुख्यमन्यत्रेतिचेत्॥हरिषित्यत्रापिसुपत्वसमानाधिकरणसुबेनत्वमपिसुरत्यनान्यत्रेतिनतुल्यम्॥अथेहि
वचनवत्सुपविशेष्यतयानोपातइतिचेत्॥तथापिभुवनीत्यादौभूदत्यस्यकथमंगत्वं॥अंगसंज्ञायासामान्यतःप्रत्ययइत्युक्ते
नतिपोपिग्रहणसंभवेनतमादायमुख्यतदादिसंभवेनससहायत्वात्॥अथप्रत्ययपदेनशपोग्रहणेऽसहायत्वमितिचेदत्रा
पिशब्दस्वरूपविशेष्येणसुपएवग्रहणेऽसहायत्वमितिचेत्॥शब्दस्वरूपस्यसमुदायावयवसाधारण्येनतद्विशिष्टस्यसुबेनस्यस
त्वेनससहायत्वात्॥प्रत्ययत्वस्यनुप्रत्येकंपर्याप्ततयाततत्त्व्यक्तेरेवग्राह्यतयाशपोग्रहणेऽसहायत्वमितिबैषम्यात्॥कार्यकाल

राम-
११

त्रे५

पसइति॥ यथोद्देशेन स्थानि च त्वेनैव प्रातिपदिकत्वसिद्धिरिति भावः॥ इदमुपलक्षणं दृष्ट्वा तु यजिजोश्चेति फक् सिद्धिश्चेति बो
 ध्यम्॥ शिलापुत्रकस्येति० वर्तुलादृषत्० अनेन चातिदेशेनाधाराधेयभाववयवत्वतश्चाप्यावधमिति दिश्येनेनाप्येति॥ ने
 न प्रस्तनयेत्यादावत्रोपस्थासिद्धत्वात्त्यपिलघुपूर्वादित्ययूनस्यान इत्यर्थे केनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः॥ लोकेऽ
 दृशेनेन पूर्वोच्चारितत्वेनानिदेशात्॥ अपर्यलोचनयेति॥ परेतु धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य हेस्तइति हिहित्वविधावु
 पाने० तत्र निजौ नैतत्त्रितयोपेतं किंचिदित्यसहायनैव॥ यथाहरी इत्यादौ ईदंतत्वद्विवचनाभावेन सा० नेशाच निजिति स मु
 दा यस्यैकाचत्वेपि न धात्ववयवत्वे इकारस्य धात्ववयवत्वेपि नैकाचत्वं० निशब्दे इज्ज् शब्दे नयोः सतोरपि न प्रथमतः मित्यस
 हायता सुस्थे वेत्याहुः॥ ३०॥ अतएवेति० प्रत्ययांशानुवादत्वादेवेत्यर्थः॥ न ह्येवेति॥ उगिदृणां न्यरूपेणेत्यर्थः॥ तेनाहृद्वा
 भ्यः कृष्यधकेत्यादौ नतदंतविधिः॥ चरितार्थमिति॥ मटः प्रत्ययत्वमाश्रित्येदं॥ पतिनेषु द्विजातीषु प्रविशत्यंतो धरः॥ संप्र
 विष्टेषु तदनुजायते वर्णसंकरः॥ १॥ तेनाहृत्ति॥ वस्तुतः सूत्रोपात्तां तादिशब्द एवैषा० अन्यथा रोणीत्यादीनां वनोरचेत्यादी
 नां च कैवलैः अप्रवृत्त्यापत्तेः॥ एतदर्थं नतंतविधौ तस्य चेति पाठे गौरवे निष्कष्ये कार्यं भावादभावेपि तद्विस्तृती प्रत्यययोः प्रवृ
 त्त्या आजकरोणे तथा पाठे अवयवादपि तद्विज्ञापतिश्चेति हिक्॥ अपवादोयमिति॥ तेन सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभा
 व एवैषा० तेनेषु गमोत्पन्न एतदप्रवृत्त्या द्वाणेन्यत्र न कृत्वं॥ वाचनिकेति॥ यनुन ल्यपीति ज्ञापकसिद्धेवेति पाठकेनोक्तम्॥
 तन्न० प्रदायच्छत्रमित्यत्रनुकि इत्त्ववारणार्थत्वात्॥ न च बहिरंगत्वेन तु कोसिद्धत्वं॥ नाजाननयैव हि द्व्यप्रकृतप्रतिनिविधानं

त्रि.
मा.
९२

॥ स्वरूपे सतीति ॥ ननु तदर्थोपि न्यर्थः ॥ निरूपितमिति ॥ तत्र हि सचमुक्तं ॥ वलादेरित्यनुवृत्तविशेषणवत्पदार्थस्य तत्कारणविशेषणम् ॥ तत्काररूपवलादेरित्यर्थ इति ॥ परंतु आदिग्रहणाभावे वलिपरे आर्धधातुकस्येडित्थोपनिः ॥ विजातीयविभक्त्युच्चारणे वैयधिकरण्येनान्वयस्योत्सर्गिकत्वात् ॥ तीक्ष्णसद्व्यापारो रूषरिषड्तिपंचम्यातीतिसप्तम्याषष्ठ्यर्थनिर्णयेन रावणतृणायमन्ये श्रीराम इत्यादाविव सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ तीत्यस्य वलिविशेषणत्वं त्वयुक्तमिति स्पष्टमेव ॥ हः सीत्यादौ तु सीत्यस्य पदस्येत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वये तदुक्तरीत्या तदादिविधिभावेऽपि तदेतद्विध्यापत्त्या निष्ठप्रसंगेन तद्व्यापारयन्लोपसूत्रे भाष्योक्तस्योत्सर्गिकस्य पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनान्वयस्वीकारेन तद्वत्तदादिविधेरभावेनादोषादित्याहुः ॥ तद्धि इति ॥ हृदश्चेत्यत्रैषा मेव समाहार इति नियमेनैकवचनस्य दौर्लभ्यात् तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ तदेतद्वस्यति ॥ अतएव हृदश्चेति ॥ हिवचनव्यापृत्यर्थे तु न तत्तत्तिष्ठत्यकांता रापु न वेसूदेतारे इत्याकरान् ॥ तदेकत्विक इति ॥ केचित्तु सीरोदके इति भाष्यप्रयोगात् जातिप्राधान्यस्यैव दमित्याहुः ॥ न चैकशेषेण बहुवचनसंभवात् जातिरप्राणिनामित्यस्यानुवादकतया तन्निवर्तना सामर्थ्यादिति चेन्न ॥ तिष्ठपुनवेसूमुदायस्यानेकत्वाभावात् ॥ युगभेदेन तद्देदकत्वनयानया प्रयोगेन तदुत्तरमानं इत्याशयात् ॥ कार्यकालपक्षे इति ॥ आकडारीयसंज्ञासु यथोद्देशपक्षस्यैव इति ॥ पूर्वग्रंथेनेदेविरुद्धे इति केचित् ॥ एतदुदाहरणं चकारेति ॥ अत्र हि उरदित्यन्ते हलादिः शेषे सिद्धिः ॥ आनुमानिकस्यान्यादेशाभावात् ॥ अत्रान्वयस्य निरर्थकत्वात् ॥ न च स्थानिवत्त्वे शेषेरे आरेत्यादाविव पुनरभ्याससंज्ञा ॥ तथा सत्पुरुषसूत्रेऽनवयवत्वेव त्रेत्यत्र भाष्योक्तस्येनापितथानुदितस्यासंगत्यापत्त्या हि रुच्चारणविषयस्य पूर्वस्यैव ग्रहणात् ॥ अधिकशब्दे

राम.
९२

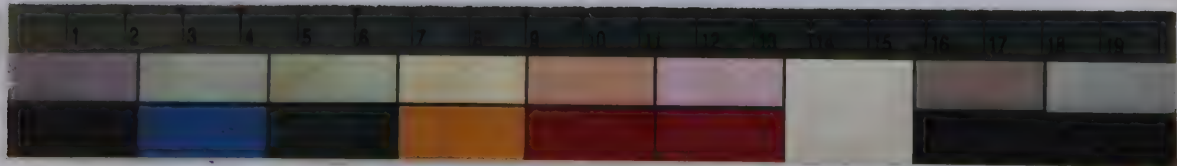
शेखरव्याख्यायां बोध्यं ॥ नन्वनन्यशब्दादुक्तिनातिदेशो यमिति प्रतीयते ननु न युक्तं ॥ भेदस्य वातिदेशं गीकारान् इति अत आह ॥ अन
 न्यवदिति ॥ आदेशग्रहणमूलको यमिति देशितोक्तं खेडयति ॥ लोकेति ॥ अत एवेति ॥ लोकन्यायसिद्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ शब्देकदे
 शइति ॥ अत्र हि अर्थस्यैवावधित्वे एष्टव्यं ॥ अर्थानामेवावधित्वस्येष्टत्वे सजातीयानामेवावध्यवधिमद्वावस्यप्रसिद्धत्वात् ॥ तेन प्राक्
 ताच्छब्दस्य सना समास इत्यादौ संबंधः ॥ अनुकरणत्वे च न शब्दस्वरूपार्थकत्वं ॥ शब्दस्यैवावधित्वमित्यापत्तेः ॥ किंतु तत्वेन प्रत्य
 भिज्ञेयपरं ॥ अत एव प्राग्दीव्यतीत्यत्र भाष्ये दीव्यतिशब्दे दीव्यं तद्व्योस्तित्वादेवापेक्षमीत्युक्तं ॥ तथा चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
 दीव्यतिशब्दो दीव्यत्यर्थ इत्यर्थस्यावधित्वमित्युक्तेत्यतस्तत्प्राप्त्यर्थं किमर्थमिति ॥ दीव्यनेरित्यनुक्ता कुत इयं चक्रगतिरिति प्रश्नार्थः ॥
 ज्ञापयतीति बोध्यं यतीत्यर्थोत्र विवक्षितः नार्थापत्तिः ॥ अतः परिमाणेति ॥ परिक्लिन्नपरिमाणेत्यर्थः ॥ यथा जराया इत्यादौ ॥ नन्वे
 नन्यायेनैव सिद्धे स्थानि वत्सत्वं व्यर्थमित्याशंकाह ॥ यत्रेति ॥ यथा राममित्यादौ मकारस्यानेन सुखाभावात्सुपि चेति दीर्घो न ॥ वि
 कृतेति ॥ यथा पंचवचनः इत्यादौ सुवतत्वेन पदत्वमात्वं तिष्ठेत्यादौ तिङ् तिड् इति निघातः ॥ अगुरित्यादौ सिजभ्यस्तेति जुसभावश्च
 सिध्यति ॥ नन्वेवमद्यवत इत्यत्र स्थानि वद्भावेना न्तत्वात् श्वधुवेति संप्रसारणापत्तिरिति चेन्न ॥ अन इत्यस्यानुत्पत्त्या श्रूयमाणा
 न्तेनेव तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एव बहुश्वेत्यत्र न संप्रसारणं ॥ नन्वेव गडोदकमित्यादौ एकदेशविकृतन्यायेन दकशब्द उदकशब्दत्वेन
 स्यात् ॥ अतः परिमाणेन तदप्रवृत्तेः ॥ किंच प्राग्दीव्यतीत्यत्राप्यतः परिमाणसत्त्वेन तदप्रवृत्तौ उक्तभाष्यासंगतिः ॥ किंच च कोरेत्या
 दौ अर्धविकारसत्त्वेनाऽभ्यासत्वानापत्तिः ॥ अतः सिद्धांतनिष्कर्षमाह ॥ क्वचिदिति ॥ तथा च स्थानि वत्सत्वे आदेशग्रहणान् ॥

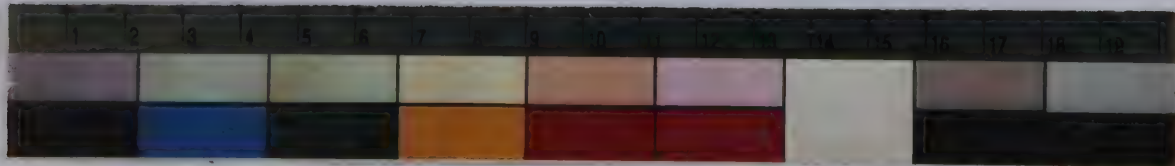
त्रि.
गा.
१३

कचिदेतदनाश्रयणं इत्येव सारं न त्वत्परिमाणं इत्यादि प्रागुक्तमिति भावः ॥ भिंधकीति ॥ क्वचित्सुस्तके भिंधीत्यत्र परत्वात् न तडिधि
भावेन स्यात् इति पाठो दृश्यते स तु न युक्तः ॥ नानादो वैकल्पिकत्वेन तदभावविभावप्रकृत्या करूपसिद्धेः ॥ अत्र वदेति ॥ विकल्पश
स्त्राणामभावपर्ययेन मपि नात्यये ॥ तथा च यस्य हल इत्यत्र भाष्यं स घातग्रहणे चेत्तस्य विभाषायां दोषो भवति ॥ समिधिना ॥ स
मिधिना ॥ यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः ॥ यदाऽलोपस्तदा सर्वस्य लोपः प्राप्नोतीति ॥ तथा च भिंधीति पाठोऽपि सुयोजः ॥ शब्दे
शेखरो विप्रतिषेधसूत्रस्थोऽप्येवमेव योजनीय इति ॥ अत्रोच्यते ॥ अभावपर्ययेन नात्ययेऽपि विभावस्याभावेनाविरोधान् ॥ वि
प्रतिषेधासंगतिः ॥ किंच प्राप्तविभाषाणामेवाभावपर्ययेन नात्ययेनाप्राप्तविभाषाणां ॥ तथा च स्वरतीति सूत्रे भाष्यम् ॥ यदि स्वर
तिरुदात्तः पठिष्यते विप्रतिषेधः स्वरते वैङ्गत्वाद् न स्येति विप्रतिषेधेनेति तत्रोपपद्यते ॥ किं कारणम् ॥ सविधिरयं विप्रतिषेधः
विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ यदा तु स्वरतिरुदात्तः न दाविध्यो विप्रतिषेधोपपत्तिरिति ॥ कस्य विभाषेत्यस्यापि प्रा
प्तविभाषात्वात् न तस्येतं नात्यये ॥ अतएव मुमुक्षुते च तस्य इत्यत्र नाभ्यासलोपः ॥ अन्यथा मुचोऽकर्मकस्येत्यनेनाभावस्यापि
विधानात् ॥ तस्य चात्र लोप इत्यत्रात्र ग्रहणेन ग्रहणेन दापतिः ॥ मम तु हलं ताच्चेति कित्तेनाप्राप्तगुणविधानेन प्राप्तविभाषात्वा
भावात् ॥ नाभावपर्ययेन नात्ययेमिति न दोषः ॥ एवं च प्रकृतेनानादो प्राप्तविभाषात्वेन नाभावपर्ययेन नात्ययेमिति ॥ नन्वेवं प्राप्तवि
भाषायां अभावनात्ययेकत्वेऽभयथसु इत्यस्यापि तथात्वापत्त्या रूत्वाभावेऽप्यत्रानुनासिकेत्यनुनासिकापत्तिः ॥ किंच द्वितीयतृती
येत्यस्यापि तथात्वेनैतन्वाधितसमासभावेनापवादनाधितस्य षष्ठीसमासस्य षष्ठेनापत्तिरिति चेन्न ॥ अत्रानुनासिक इत्यत्र

राम-
१३

पूर्वतस्तथावधिकत्वेनैतत्प्रकरणविहितकार्योपेक्षस्यैव तस्य संनिधानात् ग्रहणेनावध्यवधिमतोः सा जात्यनियमेनाभावस्य तदवधि
 त्वासंभवादेवरुत्वाप्रवृत्तेः समोवेतिविहितलोपस्य तु वैजात्यप्यत्रप्रकरणविधानसामर्थ्यादेवावधित्वात् रुत्वं। षष्ठीसमासस्तन्यतर
 स्यात्ग्रहणसामर्थ्यात्सुसुलभः॥ यद्वा द्वितीयादीनिप्रथमांतेननिर्दिश्यनकेनापिसमासोविहितइत्यप्राप्तविभाषेण॥ किंचभिधीति
 पाठेनातडाबाधितस्यधेः पुनः प्रसंगविज्ञानेभिनादित्यस्यदत्तजिलाजलिनाः भावांशेसकृद्विन्यायाश्रयणेभावांशेपुनः प्रसंगाश्रय
 णेचार्धजरतीयतेतिदिक्। सकृदाद्वाधितेनत्सर्वथाबाधितमेवेत्यर्थः॥ पर्यायेणेति॥ अत्रदृष्टान्तस्तुजादिवदिति॥ हेतुस्तुबाधकाभावा
 दिति॥ यथेत्यारभ्यकार्यैकशेनीत्येतोप्रथः॥ दृष्टान्तेहेतुप्रतिपादकइतिनभ्रमितव्य॥ तत्रलक्ष्यानुसारात्क्वचिच्छास्त्रायदृष्टान्ताश्र
 यणे॥ क्वचिह्यैकिकदृष्टान्ताश्रयणमित्युत्तरग्रथानुगोधात्॥ किंतुयथेत्यारभ्यतथेत्यंतकोदृष्टान्तः॥ उत्तरत्रद्विर्यथातथयोरभा
 वात्॥ एवमेवभाष्यस्वरसाच्चनयोः पर्यायेणेत्येतोकिस्तुउत्तरत्रयुगपदित्यस्यनादिस्तुचेत्यस्यव्याचर्त्यप्रदर्शनाय॥ अत्रचप्रेष्य
 स्थानीयतासंस्कार्यस्यलक्ष्यस्यतुल्यबलविरुद्धदृष्टान्तीयतानुल्यबलयोर्लक्षणयोरितिबोध्यं। युगपदुभयोः संभवांशेचायेदृ
 ष्टान्तः॥ नानादिस्तुचेत्येतनुयुगपदुभयासंभवेहेतुकथनाय ननुदार्ष्टान्तिकानुगमाय॥ अनवयवेनैतत्प्रविवरणंसाकल्येने
 ति॥ अनुवध्यइति साजुस्वारः पाठः॥ अन्यथाच ध्यापनेः॥ प्रतिबध्यतिनेयापिकानां पाठः प्रामादिकएव॥ भाष्यसमतमार्ग
 एवेति॥ परेतुदृष्टान्तस्यसंभावकत्वेपिनार्थनिश्चायकत्वं॥ अर्थनिश्चयस्तुहेतुतएव॥ तथाचविप्रतिषेधस्तत्रस्यभाष्यस्य
 हेतुविशेषपुरस्कृत्यनदृष्टान्तमात्रेणोक्तन्यायद्वयसाधनायप्रवृत्तिः॥ किंतुतत्पुरस्कारेणैवतत्राप्रतिपत्तौहेतुस्तुल्यबलत्वा

दिति॥ अत्र शास्त्रीयदृष्टान्ताभावात्॥ यदा तमुभा विनिर्लौकिकस्य च दृष्टान्तो भगवता भाष्यकृता उपन्यस्तः पर्यायेण प्राप्नोते हेतुस्तु अ-
नवयवप्रसंगात् प्रतिपदविधेश्चेति॥ दृष्टान्ते हेतुपपादनमुत्पन्नदृष्टान्तिके तत्संगमनस्य वता त्वयोत्॥ अत्र च दृष्टान्तस्तृजादिः तत्र च प्रति-
पदविधिरूपो हेतुर्व्यक्तिपदार्थपक्षेण बोधोपपद्यते॥ तथा हि व्यक्तिपक्षेण निमित्तं शास्त्रं न साक्षात् स्वरूपसंस्कारके॥ अनेकविषय-
कत्वात् नापत्तेः किंतु यणो मय इति च द्विनिगमनाविरहात्॥ तत्र ह्यस्त्वविषयकानेकवाक्यकल्पके॥ कल्पितैश्च नैर्लक्ष्यसंस्कारद्वि-
क्रमः॥ एवं चात्र शास्त्राणां अनवकाशत्वलक्षणं प्रतिपदविधित्वस्यैव॥ अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येः प्रतिपत्तिर्वाभयोस्तुल्य-
बलत्वात्॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थवचनमित्युक्तानव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिर्नेह किंचित् व्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते॥ येन त-
व्यदादयः स्युः॥ यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः॥ अप्रतिपत्तिर्वाभयोः तुल्यबलत्वादिति॥ स तुल्यस्तव्यदादिषु नैष दोषः॥ अनवा-
काशास्तव्यदादयः॥ उच्यते च तव्यदादयः॥ उच्यते च ते वचनाद्विष्यति यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभ्यस्तुल्यपर्यायः प्राप्नो-
तीति स तुल्यस्तव्यदादिष्वित्युक्ते तत्र तृजादिभिरिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनोक्ते आदिशब्दस्य प्रकाशार्थत्वात् तृजादिभ्यस्तव्य-
दादयो न भिन्नास्त्यर्थ इति जातिपक्षे च शास्त्रस्य सर्वविषयकत्वात् नैवलक्ष्यसंस्कारान्न स्य चान्यत्र चारितार्थान्तरं प्रतिपदविधि-
त्वमित्याहुः॥ असंभवस्येति॥ न त्वेककारित्वमित्यर्थः॥ तत्फलमाह॥ यथेति॥ शाभावो नाशिविचरितार्थः संज्ञानां त्वेकविषय-
पाणामेव बाध्यबाधकभावः॥ आकडारादित्यनेन तादृशीनामेव परस्परमसमावेशबोधनात्॥ हेतुत्वान्नो गेति॥ यदा गमन्या-
यस्यनुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तावपि अंगसंज्ञाविधौ तादृदिप्रवृत्तानां तस्यैवांगत्वमिति भावः॥ परत्वादिति॥ ननु सार्वधानुक्तेश्च

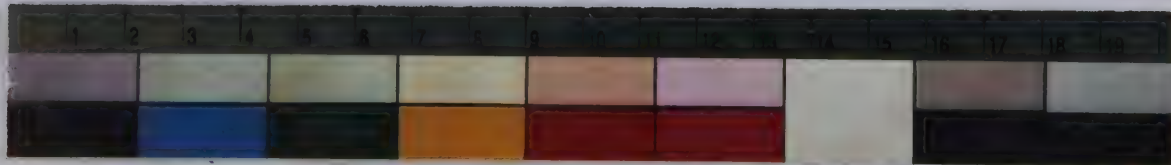
विधानात् कृतमव नियमे विकरण इति तयोर्वि प्रतिषेधानुपपत्तिरिति चेन्न ॥ अविशेषात्सामान्यशास्त्रेण लस्याष्टादशसुतिवा
दिषु कृतेषु पश्चात् नियमेन लुगादिनेव जातनिवृत्तिरित्याशयान् ॥ तिङ् विधानमिति ॥ तिङ् विधानमित्यप्याठः परस्मैपदविधाना
त् ॥ स्येपीति ॥ परत्वादिनिभावः ॥ शब्दादिभ्यस्त्विति ॥ शब्दादीनां सार्वधानुकनिमित्तत्वादिति भावः ॥ यद्वेति इदं विन्यम् ॥ एकवाक्य
तया विधिरिति पक्षे लादेशानामपि प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन साभ्यान् ॥ अत्र पक्षे इति ॥ दिग्योगलक्षणपंचम्यामित्यर्थः ॥ भाषि संज्ञे
ति ॥ तडानावित्यत्र चानशादिव्याचनयेत्तद्व्यस्यानुवृत्त्या एकवाक्यतया विधिरिति पक्षे लस्यानेषाच निवृत्तेरिति भावः ॥ एक
वाक्यतया विधिरितिसिद्धांतपक्षपरिष्कृत्य विकरणेभ्य इति प्रकृतपरिभाषाश्रयणपक्षगौरवेण निगकरोति ॥ भिन्नेति ॥ वैय
र्थ्यापादने इष्टापत्तिपरिहरणि ॥ शास्त्रानर्थक्यमिति ॥ इति गौरवमिति ॥ एतस्य विहितानां नियम इत्यनेनान्वयः ॥ यद्यपि पूर्व
स्मात्परंबलवदित्युत्तरं परान्नित्यंबलवदित्येवं पठितुं युक्तं ॥ तथापि परंबलवदित्येतदपवादत्वादेतन्मध्यपठितं ॥ बीजमि
ति ननु न्यायादपि प्रत्यक्षशास्त्रस्य बलवत्त्वेन कथं परान्नित्यादेर्बलवत्त्वमिति चेन्न ॥ तुल्यबलयोर्विरोधस्यैव प्रतिषेधश
ब्दार्थत्वात् ॥ नित्यानित्ययोरतुल्यबलत्वात् ॥ यत्तु तत्र नित्यस्यावश्यकतया तत्तदंगस्य ज्ञापनादिना पवादस्य वचनसाम
र्थ्यात् बाधकत्वे स्थिते तद्विज्ञोस्य विषय इत्याह ॥ तुल्यबलेतीति ॥ शब्दे इदं श्वरोक्तं तत्त्वयुक्तमेव ॥ शब्दान्तरादित्यादीनां
फलानि मृग्यानि ॥ एतन्मूलकमिति ॥ कृतकृतप्रसंगीत्यत्र विशेषनिवेशमूलकमित्यर्थः ॥ निमित्तमिति ॥ प्रसंग इत्यर्थः
णोचतीति ॥ अतएवेति शेषः ॥ तस्य चेच्छ्रयान्यतरस्योभयस्य चानियोकत्वेनास्त्रेख्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ तदसंगतिरिति ॥ नन्वेत

त्रि.
गा.
१५

रंगत्वाच्चादेशेपिपुनस्तिस्वादेशेनतत्संगतिरितिचेन्न।त्रयादेशवदंतरंगत्वान्नामीतिदीर्घपश्चानिस्वादेशेनस्यासिद्धत्वाच्चदी
र्घःस्यानिबुध्यात्तनभवति॥लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनपुनर्दीर्घप्रवृत्तेः॥सतेनेति॥अगशब्देनशब्दस्वनिमित्तस्यैवग्रहणेनेत्यर्थः
अपरनिमित्तकत्वेनेति॥इदंपरनिमित्तत्वेनस्यादीनाबहिरंगत्वमितिब्रह्ममाणंचायुक्तंप्रमाणाभावान्भाष्यविरोधाच्च०तथाहि०
नामीति सूत्रेआमीतिन्यासेनित्यत्वादीर्घत्वमापादितं॥त्वद्दीन्याबहिरंगत्वान्नदसंगतिः॥तथाऋतौभारद्वाजस्येति सूत्रेऽचदे
त्यत्रोपदेशग्रहणानपकर्षेजहर्थेत्यत्रपरत्वादुणःनजनत्वात्प्रतिषेधोनप्राप्नोतिइत्युक्तं॥त्वद्दीन्यागुणस्यबहिरंगत्वान्नदसं
गतिरितिदिक्॥पचेदितिपाठः॥पचेरन्निपाठेनअगस्यसंज्ञेनिषेधेनतुरूपेणधातुसंज्ञाग्राह्या।यणाबाधित्वादिति॥न
नुतदेतविधिपक्षेयणोबहिरंगस्यगुणेनैववाधनान्कथमेतदितिचेन्न॥तदेतविद्वाभावपक्षेयवैतस्यप्रवृत्तेः॥तदुक्तं॥
सिद्धतेति॥सप्तम्याद्यंततयेति॥नन्विदंकथं प्रकृतभाष्याल्लब्धमितिचेन्न॥यणानिमित्तोशेअधिकप्रवेशेगुणस्याप्युद्देशाशे
अधिकप्रवेशेनसाम्यापत्यांतरंगत्वोपपादनासंभवात्॥इतिनयुक्तमिति॥वस्तुतददमेवयुक्तं॥ज्ञापकंचात्रस्वरदीर्घयलो
पेक्षित्यत्रयलोपग्रहणम्॥तद्विवाच्येतिन्यत्रवलिलोपेक्षानिवत्ताया॥वलिलोपेनत्प्रवृत्तौतुतयेवसिद्धेतदेत्यर्थः॥फलपचेदित्य
त्रतत्प्रवृत्तेः॥अन्यथाद्यादेशस्यप्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वेनबहिरंगत्वान्नलोपानापत्तिः॥एवमक्षदृगित्यत्रऊतोऽसिद्धत्वाद्यलोपो
न॥नानानेतर्थादस्योत्तरंगेकतेइत्यर्थेमानाभावोर्गौरवंच॥वलिलोपेजानबहिरंगसिद्धत्वाभावेस्यैवकल्पनान्नतत्प्रवृत्त्येन
द्वाव्यविरोधः॥किंचात्रसंप्रसारणस्यवल्लोपापवादकत्वेनतत्क्रत्यायेनपुनर्वलोपाप्रवृत्तौतत्रवकारोच्चारणस्यचापिताथ्योत

राम-
१५

वच्चेत्यादौ लोपोद्धारः भाष्यमपित्वन्मते असंगतं ॥ ननु पंचेत्यत्र षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपः सुचितिसू-
 त्रस्य भाष्यासंगतिः ॥ बहिरंगासिद्धत्वाभावेन पंचेत्यत्र टाप्रवर्णायेतदावश्यकत्वात् इत्यत आह ॥ पंचेत्यत्रेति सामर्थ्येने-
 ति ॥ इदं चिन्त्य ॥ प्रियपंचादौ पदीत्यत्र टाप्रदीपोर्निषेधायोक्तव्याख्या नस्यावश्यकत्वात् ॥ व्याख्यानसामर्थ्येनाथे विशेषकल्पन-
 स्य कुत्राप्यदृष्टत्वाच्च ॥ एतद्ब्रह्ममिति ॥ ननु त्रिपाद्यां बहिरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या कथमेतदिति चेन्न ॥ नलोपः सुचितिसू-
 त्रे हेतुन कुग्रहणाभावेन लोपस्य नुक् सिद्धत्वाभावे त्रिपाद्यामप्रवृत्तिबीजस्यासिद्धत्वस्याभावात् ॥ ननु तत्कालप्राप्तिकमि-
 ति वत्प्राप्यमानमित्यपि निवेशनोपेक्षितलोपसूत्रे भाष्यः नयापरिभाषया बलिलोपे प्राप्यमानसंप्रसारणासिद्धत्वोक्तेरित्यत-
 आह ॥ ब्रह्मादिष्विति ॥ तद्वैयर्थ्यमिति ॥ ननु परंपर्या बहिरंगत्वानाश्रयणान्तापि नेपि न चारितार्थ्यं संप्रसारणस्य भसंज्ञाद्वैव-
 बहिरंगत्वात् इति चेन्न ॥ बह्वर्णजं तादृचि ऊठभावायागभसंज्ञासि संप्रत्ययेन वा हो विशेषणे न साक्षादेव बहिरंगत्वात् ॥ न-
 नु ज्ञापितेपि पुनर्यथेव बहिरंगासिद्धत्वेपि अंतरंगस्य पूर्वरूपस्य सिद्धत्वेन तस्य गुणरूपसिद्धेः ॥ न च संप्रसारणाच्चेत्यस्य पू-
 र्वपरयोः पूर्वः शिष्यते इत्यथो न दोष इति वाच्यं ॥ अभिपूर्वे इत्यत्रापि तथापौ शममित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेरिति चेन्न ॥ ऊ-
 ठग्रहणेनैव कादेशस्य स्थानिसमानमिति न कत्वस्यापि कल्पनात् ॥ अतएव वद्विति चेति सूत्रे भाष्ये औयत इत्यत्र वृद्धे वैहिरंगत्वमु-
 क्तं असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये पपुष इत्यादौ संप्रसारणशब्देन पूर्वेष्वप्युपादाय तस्य बहिरंगासिद्धत्वमापादितं ॥ कृत्ये जेत इति सूत्रे भा-
 ष्येत्यदाद्यकारपदेन पररूपमादाय सन्निपातपरिभाषया तस्य लोपनिमित्तत्वमापादितं ॥ ननु कथमूठग्रहणं त्वापकं प्रष्टोह-

वैहिरंगासिद्धत्वमापादितमिति पुस्तकांतरै ९

त्रि-
गा.
१६

इत्यादौ उडिदमिति स्वरार्थे तस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न ॥ स्वरविधायके उदेरपि पाठ्यत्वात् ॥ इत्यपदेनैकमात्रालाघवात् ॥ चहेः कि-
योऽनभिधानमेतद्वाच्यमाप्नोति ॥ यद्वा इत्युत्तरविधेयः ॥ स्वरविधायके चठिदिति पाठ्यत्वात् स्माद्द्विविधानं अनन्यार्थमिति भाष्योक्त-
त्वापके सम्यगेवेति स्थिते ॥ वाहे वैति ॥ अत्र मानं चिंत्यं ॥ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन उगोत्राप्रवृत्तेः ॥ विसर्जनीयसूत्रस्थकै यटमनु-
वृत्ति ॥ येपीति ॥ नादरणीयादिति ॥ परेतु कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ मानाभावः ॥ नच पूर्वप्रतिपरस्यासिद्धत्वादित्युक्त-
युक्तिर्मूलं ॥ पूर्वत्र कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् ॥ त्वयाप्येवमेव शब्दरत्ने उपपादितत्वाच्च ॥ कर्त-
व्यविधेदेव न योरित्यादिनिर्देशाच्च कार्यकालपक्षे स्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ गमकाः ॥ अन्यथा विसर्गे तदसंगतिः ॥ नचात्र गुणविस-
र्गे योऽनुल्यनिमित्तत्वेन नांतरंगबहिरंगभावः ॥ विसर्गे विधौ रेफस्य स्थानितयोपादानेनोत्तरपदसंबन्धे कवर्णनिमित्तकत्वं ॥ गु-
णस्य तु पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकत्वमिति तत्संभवात् ॥ किंच सवशा स्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ दध्यन्त्रेयत्रसेयोगात् लोपाप्र-
वृत्तये कार्त्तिकित्यत्र निष्ठा नत्वा प्रवृत्तये नाकुट्टयत्र विसर्जनीयप्रवृत्तये चानेकवचनारभे गौरवं ॥ एतेषु ककार्यामप्रवृत्तये भा-
ष्यवार्त्तिककाराभ्यां बहिरंगपरिभाषयैवोक्तत्वेन तदसंगतिश्च ॥ विसर्जनीयसूत्रस्थमतोऽयुक्तोयं परिहारो न वा बहिरंगलक्ष-
णत्वात् इति भाष्यं तु तस्य दोष इत्यत्र लत्वग्रहणं कुर्वेता वार्त्तिककृता पूर्वत्र कृतेऽपि परस्यासिद्धत्वा गीकारात् तद्रीत्यात्वं प्रति तत्परिहा-
रस्यायुक्तत्वाभिप्रायकमिति नेतद्विरोधः ॥ अतएव प्रत्याहाराद्विकेनानेमनिरित्यत्रणत्वं प्रति वृद्धिरसिद्धेत्युक्तं भाष्ये ॥ किंच वा-
र्त्तिके लत्वग्रहणं ज्ञायते इत्यत्र लत्वस्थानिवद्वाच्यं ॥ अत्रैकादेशोपेक्षया विशिष्टसमुदायनिमित्तकं लत्वमेव बहिरंगमिति न च

राम-
१६

समाधानात् ॥

हिरंगपरिभाषयासिद्धिः ॥ विसर्जनीयसूत्रस्येतु एवमेवापरिभाषासिद्धाभवतीत्यनमेवभाष्यसिद्धांत्युक्तिः ॥ कुतोनुखल्वित्या
दित्वेकदेशिनः ॥ पूर्ववत्कृतेपरस्यासिद्धत्वेमानाभावात् फलाभावात्पूर्वोक्तानेकभाष्यविरोधाच्चेतिप्राहुः ॥ अंतरंगकतेव्येजातबहिरं
गमसिद्धं इत्यंशेज्ञापकमुक्त्वातत्कालप्राप्तिकमसिद्धमित्यंशेज्ञापकमाह ॥ अतएवेति ॥ परमपीति ॥ अपवादोयद्यन्यत्रचरितार्थे
तिन्यायादितिभावः ॥ संबोधोतरमेवेति ॥ ननुसाधनसंभवात्पूर्वक्रियाबोधकत्वाभावेनकथं धातुत्वमितिचेन्न ॥ धातोः साधनयोगा
सभाविनः प्रक्रमाद्या ॥ धातुत्वकर्मभावश्चतथाप्यदपिदृश्यताइतिहरिणेव ॥ समानाधिकरणात् ॥ अस्याथे ॥ यथाभावि साधनसंब
धाश्रयेणक्रियावाचित्वमाश्रित्यधातुसंज्ञोच्यते ॥ तथाचभावोषिकर्मत्वमाश्रित्येषिकर्मत्वमुक्ते ॥ तथाभास्युपसर्गसंबंधादुपक्रमएव
विशिष्टक्रियावचनत्वदृश्यतामिति ॥ कर्मणिलकारासिद्धिपरिहरति ॥ उपसर्गद्योत्येति ॥ पूर्वधातुरूपसर्गेणपुण्यतेइत्यस्येतदर्थेन
युज्यतेइत्यर्थकस्यनप्रतिषेधइतिभावः ॥ एवंचेति ॥ साधनसंबंधात्पूर्वमुपसर्गद्योत्यार्थान्तीक्ष्णधातुनेत्यर्थभिधानेउपसर्गा
र्यस्यपूर्वमुपस्थित्यापूर्वोपस्थितार्थनिमित्तकत्वरूपमंतरंगत्वंमुपपठेइतिभावः ॥ णत्वमिति ॥ इदंचित्यं ॥ त्रिपाद्यामंतरंगपरिभा
षायाप्रप्रवृत्तेः ॥ अंतरंगत्वात्स्वर्णदीचेइति ॥ चाणादांगमितिनुसमकालप्राप्तिकमेवेतिभावः ॥ किंचेति ॥ पूर्वतिङि-तुविशिष्टेनैव
सामर्थ्यस्यात् ॥ विभक्तिः समवधानेनतदेतरेणैकार्थीभावस्यकल्पनात् ॥ नत्रातिङितिनिषेधान्नदोषः ॥ गतिकारकोपपदानामितिनु
यत्तत्त्रयार्थक्यनेनचलकारमात्रेणेत्यापिसंबंधोनातएवेतितदासमासोद्धवीरः ॥ तिङ्-पठेनतिङ्-भाविनोपिग्रहणात् ॥ प्रति
पिपठिषतीत्यादौसमानकतृकादित्युक्तेः ॥ सनर्थसाधनेनैवप्रवृत्तेरपितदाकाशाशनेः सनेकार्थीभावात्तद्विशेषणत्वाच्चप्रवृ

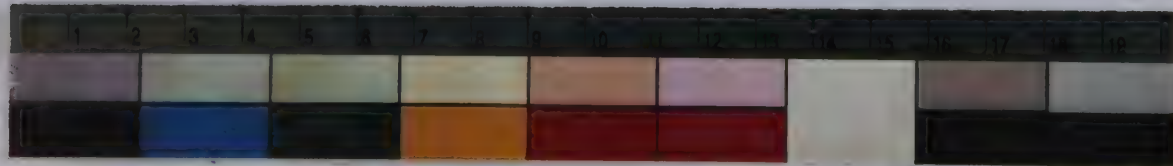
त्रि.
गा.
१७

त्पर्यस्य ननु नरं प्रादियोग इति न समासः ॥ नेर्विशदत्वादेस्तत्परत्वयोग्यादित्यर्थः ॥ अलं बहुनेति ॥ परेतु संबंधात्पूर्व उपसर्गो न्यार्थोत
भवेण धातोर्देनो उपसर्गो प्रयोगे हेत्वाभावात् ॥ तदर्थं दृष्टिमतः प्रयोगे एव तदर्थे प्रतीतिनियमात् ॥ अन्यथा दावाद्यभावे पितृत्वादितः स्त्री
त्वादिप्रत्ययप्रसंगात् ॥ किंचैवं सति संचस्कारेत्यादौ हित्वादिनः पूर्व सुड नापत्तिः ॥ एवं च पूर्व उपसर्गेण योगो नाम तदर्थसंबंधः ॥ तत उपसर्गे
योगात्पूर्वसाधनकार्ययोगः ॥ तत उपसर्गयोग इति मनुष्यायां त्वयोक्तत्वेन उपसर्गार्थस्य कृत्रादिन एव प्रतीता च पिसाधनकार्ये हित्वादिनः पूर्व
मुपसर्गेयोगाभावेन संपरिभ्या कृत्रः परत्वाभावात् ॥ तत्परत्वयोग्यस्य कृत्र इत्यर्थत्वेन यदुपसर्गे निमित्तकं कार्यं इत्यादित्वदीय प्रयास वैय
र्थ्यं संपरिभ्या मपरस्यापि अभ्यासकृत्रः तद्योग्यत्वेन तस्य सुडापत्तिश्च ॥ यदि संपरिभ्यामिति नृनीयातदाव्यवहितस्यापि सुट्प्रसंगः ॥ एते
ननेर्विशः संपृचेत्यादौ न व्योकोपपत्तिः परस्तात् ॥ अतस्त्वगो संदाय इति आदि सिद्धिः ॥ अत एव चातो नुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्ग इति चरितार्थ
॥ तदेतदभिप्रेत्य सुट्कासृवः गतिगोताविति सूत्रयोः भाष्यके यटयोः पूर्वधातुः साधनेन युज्यते इत्युपमृद्य पूर्वधातुरुपसर्गेण युज्यते इति
सिद्धातिना ॥ हरिणाप्युक्तं ॥ क्रिया विशेषाः संचातैः प्रक्रम्येते तथाविधाः ॥ कार्याणामंतरंगत्वमेवं धातुपसर्गेयोः ॥ साधनेर्योतिसंबंधनथा
भूतैव साक्रियेति ॥ कथं तर्हि प्रत्ययः अध्येतेत्यादि सिद्धिरिति चेत् ॥ पूर्वधातुः साधनेन युज्यते इति सिद्धांतादरेणेत्यवेहि ॥ अयं च सिद्धांतो न
धातुलोपसूत्रे उपपदमिति डि. तिसूत्रे च भाष्यके यटयोः स्पष्टः ॥ अत्र प्रत्ययः गेरध्ययने च नमित्यादि निर्देशः गमकाः ॥ अत्र च साधनप
दधातुप्रकृतिकप्रत्ययार्थपरंतत्प्रकृतिकप्रत्ययपरं वा ॥ तेनाभिषाचयतीत्यादौ ण्यंते नाभेधो नुना समासः ॥ नाप्युपसर्गे स्यावतिङ्गा
समासः ॥ नन्वेवं नेर्विशदत्वादौ पूर्वधातुरुपसर्गेणेत्यस्याचश्यकतया तत्रोपपदमिति डि. तिसमासादुच्चारदिति चेन्न तवापि संचस्कारे

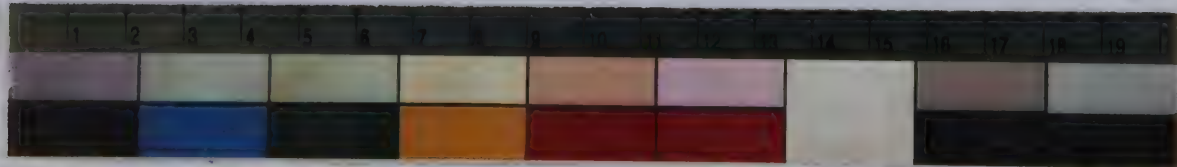
राम-
१७

न्यादौ समासोद्वोरदिति नुल्यं ॥ यदि तु उपसंजनियमाणनिमित्तोपपचाददितिन्यायापूर्वधातुः साधनेनेति न्यायाश्रयणमपि उपसंजनि
 ष्यमाणन्यायानुग्रहायैव ॥ न धातुलोपसूत्रे भाष्ये प्रेक्ष्यादौ पूर्वधातुः साधनेनेति न्यायाश्रयणमपि उक्तन्यायानुग्रहायैव ॥ पूर्वधातुरुप
 सर्गेण न्यादेरंतरंगत्वात्तुणे उपसंजनियमाणन्यायाननुग्रहः स्फुट एवेत्युच्यते तर्हि ममाप्येतनुल्यमेव ॥ ननु परावतुपात्ययद्वयादि
 विषये पूर्वधातुरुपसर्गेण न्यावश्यकतया पूर्वसवर्णदीर्घपरायद्वयाद्यापतिरिति चेन्न ॥ विभिन्नकालिकयोरपि वार्णादौ गंव
 लीयद्वितिन्यायांगीकारात् सुपयोः शेतेः पर्यायेदिति निर्देशोऽप्यत्र गमकः ॥ अतिप्रसंगस्त्वनित्यत्वाद्धारणीयः ॥ ननु प्रत्ययद्वयादिरूपा
 णामप्येव सिद्धौ पूर्वधातुः साधनेनेति किमर्थमिति चेत् न ॥ अध्यगीष्टे न्यादौ अडागमस्य गाडादेर्दीर्घादितः पूर्वप्रवृत्त्यर्थमित्यवेहीत्याहुः ॥
 या सुडंतरंगदिति ॥ अत्र पाठद्वयं ॥ या सुडंतरंगदित्युत्तरं ॥ एतेनैतारभ्यस्यादीनां बहिरंगत्वाच्चेत्येकः ॥ काप्यनुल्लेखाच्चेत्युत्तरमनेनेत्या
 दित्यपरः ॥ तत्र हितीयः सुगमः ॥ आद्ये एतेनेत्यस्य विशेषापेक्षस्य यत्र सामान्यधर्मे निमित्तकृत्वमपि तत्रैव तस्य बहिरंगत्वांगीरेणे
 त्यर्थः ॥ सिद्धातिनेति ॥ अन्तरंगत्वात् बहुव्रीहिरिति वदन्तमपेक्ष्येव सिद्धांती ॥ परमसिद्धांती तु नैष हि गुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति वदन्तैवे
 ति बोध्यम् ॥ अन्यथेति ॥ सामान्यापेक्षान्तरंगोत्तरेण विशेषापेक्षबहिरंगापवादबाधद्वयर्थः ॥ सूचितइति ॥ तत्र हि अरुदितं अरुदि
 तेत्यत्रेदपेक्षायां नरंगास्तान्तामदित्युक्ते ॥ परेतु विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वं पुंयोगादिति सूत्रस्थभाष्यपामाण्यात् तत्र हि साकृदि न मि
 त्यत्र विशेषापेक्षान्वेन बहिरंगमणिनुण्डन्यणबाधितान्तरंगत्वाद्गतीति समासइत्युक्ते ॥ तामादीनां प्रत्ययविशेषापेक्षान्वेपिदृष्टः प्र
 कृतिविशेषापेक्षान्वेन तौल्यान्नपादः पदिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः ॥ यत्र तु विशेषापेक्षोपवादस्तत्र तेनैव सामान्यापेक्षस्य बाधद

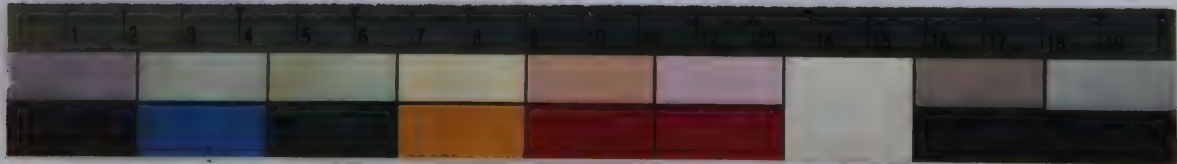
न्याहुः॥ पूर्वोपस्थितेति॥ पूर्वोपात्तेत्यर्थः॥ तेनचङ्-निमित्तत्वादिपक्षपूर्वमुपस्थितिरिति निरस्तम् वाच्योरित्यादाविति॥ वस्तुतस्तु वस्तुलो-
पेः नरपरिभाषया अप्रवृत्त्या स्थानिवत्तेनात्रलोपनिवारणभाष्यकृता॥ ननु जानस्य बहिरंगस्येत्यादितु न युक्तं॥ नन्वेवमक्षद्वयितु नरप्रथ-
विरोधादध्यत्रेत्यत्र संयोगानलोपस्य बहिरंगपरिभाषया वारणपरभाष्या संगतेः॥ पपुषडत्यादौ बहिरंगपरिभाषया संप्रसारणस्यासिद्ध-
त्वेनातो लोपानापत्तिप्रतिपादका सिद्धवत्स्यत्रस्य भाष्या संगतेश्च॥ लोका न्यायसिद्धमंतरंगत्वमादाय तापकसिद्धपरिभाषया तदाश्रये-
जानबहिरंगसिद्धत्वबोधने बाधकाभावाच्च॥ नच्यमनेपि० दीक्षितमनेपि॥ एकादेशेति॥ अंतरंगानपि विधीन्वहिरंगो ल्यपबाधतइ-
ति नु अंतरंगनिमित्तविनाशकत्वाय सच प्राबल्यबोधकमिति भावः॥ नन्विणः पूर्वपदसंबन्धित्वे असिचदित्यस्य उतरपदत्वेन सात्त्विकादौ
रिति अनेनैव वषत्वाभावे सिद्धेष्वग्रहणवैयर्थ्यमन आद॥ एकादेशस्येति॥ तेनइति॥ अंतरंगइत्यस्य अनुवर्तनेनेत्यर्थः॥ अतएवेति॥
जानस्येति निवेशादेवेत्यर्थः॥ अतएवेति॥ अजनिरूपितमानं नयमनिवेशाजनिष्ठानंत्यस्य निवेशादेवेत्यर्थः॥ अतएव अचः परस्मि-
न्निति सूत्रे इति॥ नाजानंत्ये इति परिभाषामाश्रित्य तत्र जानस्येति निवेशापेक्षयैतत् भाष्येणैतदभावकल्पनमेवलक्ष्यमिति भावः॥ इत्य-
लमिति॥ परंतु न तावच्च ग्रहणमस्या लिंगत्वद्वीत्यैकादेशस्य पूर्वपदसंबन्धित्वेन नुकोपि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकत्वात्॥ य-
त्त्वत्॥ किंच धातुपसर्गयोः कार्यस्य साधनयोगनिमित्तकार्यो निमित्तकार्योपेक्षयांतरंगत्वस्य त्वया पूर्वमुपपादितत्वेन त्वाप्रत्ययस्य वा-
साधनबोधकत्वेन नुगपेक्षयैकादेशस्यैवांतरंगत्वं॥ किंच साधनकार्यस्यांतरंगत्वे उपसर्गयोगान्पूर्वसाधनयोगेन पूर्वोपस्थिति-
निमित्तकत्वं बीजे॥ प्रकृतेचनुक्तः उपसर्गयोगो नरोत्पन्निकल्पपुनिमित्तकत्वेन तद्बीजाभावेन बहिरंगतया न तोप्यैकादेशस्यैवांतरंग-

त्वपदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वेन युक्तं। संवत्सारेत्यादौ हित्वादिनः सुट इव अन्यथा तत्रापि हित्वादिनः सुटो वहिरंगत्वा
 पत्तिः॥ प्रेह इत्यादौ तु पूर्वोपस्थितनिमित्तत्वेन निषेधस्यांतरंगत्वं॥ गुणस्यानेन रोपस्थितिनिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वं॥ न तु पदद्वयसंबन्धिवर्ण
 द्वयनिमित्तत्वात्॥ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वं तु धातूपसर्गकार्यभिन्न एव॥ यत्र तु धातूपसर्गान्यंतरमात्रनिमित्तकमुभ
 यनिमित्तकं च तत्राद्यमेवांतरंगं यथा प्रत्यगित्यादौ संयोगात् लोपः॥ प्रकृते तु न तथा तु कोऽप्यनिमित्तकस्यासत्त्वात्॥ किंच षत्वतु को
 रित्यत्र तु ग्रहणस्य फलं च सस्यदः चक्षे सस्य कुत्र चक्षे कुत्र नित्यादौ दीर्घान्यदांतादेति तु गभावः॥ न हित्वांतरंगत्वं तु कः॥ किंचा
 धीत्येत्यादावप्यंतरंगनिमित्तविनाशकैर्निनिवेशमानाभावेनांतरंगानपि विधीन वहिरंगोऽप्यववाधत इति परिभाषयैकादेशे वाधि
 त्वाप्यपि दीर्घतुकोः प्राप्तयोर्नित्यत्वात्परत्वादेतरंगत्वाच्चतुः पूर्वदीर्घे तु गप्राप्ते सदर्शेषत्वतुको रित्यत्र तु ग्रहणम्॥ अतएव पराज
 ग्येति सिद्धं॥ अन्यथा त्राप्येकादेशे जग्धिं बाधित्वाप्यपि पश्चाज्जग्यादेशे एकादेशस्यापि तेनापहारापत्तिः ममत्वेकादेशान्पूर्वत्य
 पि अंतरंगमप्येकादेशे बाधित्वा प्रतिपदविधित्वेन जग्यादेशे न सिद्धिः॥ यद्वा त्रजग्यादेशस्य पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वेनेकादेशे नो
 ऽंतरंगत्वं नित्यत्वं चेत्पुनरपरिभाषयाप्यपि एकादेशे बाधित्वा जग्येति सिद्धिः॥ तु कस्तुल्यबुतरमेव प्रच्यनंतरंगे पस्थितनिमित्तकत्वेन
 वहिरंगत्वात्ततः पूर्वमंतरंगत्वा न्नित्यत्वाच्चेकादेशे षत्वतुको रिति तस्यासिद्धत्वात्तु कः सिद्धिः॥ षत्वग्रहणं तु ज्ञापकमत्र त्रैपादिकेऽ
 नंतरंगेऽप्येतत्प्रवृत्तेरुपपादितत्वात्॥ इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेनेत्याद्युक्तं॥ अतएव द्वावस्य कार्यार्थतयाऽंतरंगपरिभाषाप्रवृत्तिविघट
 नात्तदप्रवृत्तेः॥ न चावातस्तंभ इत्यत्रावाज्जालबनाविदूयोरिति षत्वः बाटो रेकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वग्रहणस्यावश्यकतया क

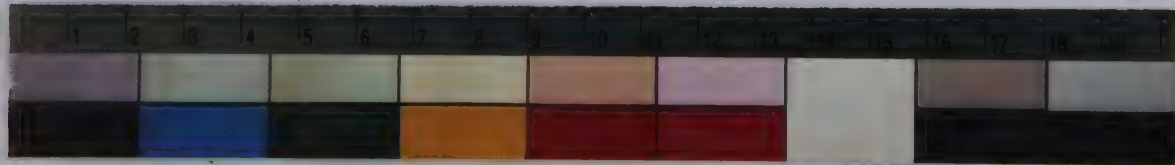

शं वैयर्थ्यं कादेशात् तत्स्यैवात्र बहिरंगत्वात् ॥ किंच परसेधत इत्यादौ षत्वाभावयत ॥ अत्रोपसर्गादोरेकादेशस्यासिद्धत्वेनोपसर्ग-
स्थेणः परत्वाभावात् न षत्वं ॥ अतएव सहेः साडः सइति सूत्रे सहिग्रहणस्य सह अडेन सहितः साडस्त्वस्यापत्यं साडिरिति फलमुपपन्न-
स्य षत्वं तु कोटित्यनेन खंडितं भाष्यकृते निवाचं ॥ ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनैवामनभिधानात् ॥ सहेः साडः सइति सूत्रस्य भाष्यं तु पूर्वं प-
श्युक्तित्वात् नार्थसाधकं ॥ सहेरिति सूत्रस्य भाष्यानुरोधेन विप्रतिषेधसूत्रस्य ज्ञापनवर्णेनेनैवैकदेश्युक्तिः ॥ किंतु वाचनिकेषेति वाक-
त्यनीयं ॥ अतएवोत्तरंगद्वयस्यात्रानुवृत्तिः ॥ अन्यथास्याः षत्वं तु कोरसिद्धत्वेन सूत्रस्य यातदसंभवः ॥ अजानंतर्पदेन चाजनिरूपि-
तमेवानंतर्पदेन त्वजनिष्ठमन्यनिरूपितं ह्रस्वस्यपि तिङ्गिति सूत्रस्य भाष्यानुरोधात् धर्मिग्राहकमानाच्च ॥ नलोपः सुबिति सूत्रे कृत्तु-
ग्रहणं तु परंपर्यानिमित्तत्वात् ॥ अत्रियवहिरंगत्वात् अयणे तु नमानमितित्वं यैव पूर्वमुक्तत्वेन बहिरंगपरिभाषया अप्राप्त्याऽवश्यकं
नलोपः सुबिति सूत्रे भाष्ये कृता सन्निपातपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्य तत्त्वं डनेन प्रदीपकृतोक्तभाष्यपरिहारस्योपायांतरोपलक्षण-
तया बहिरंगपरिभाषया च तस्य खंडितत्वेन ताभ्यां खंडितेन चार्थान्तरोत्प्रेक्षया कर्तुं मनुचित्वाच्च ॥ अक्षद्वयित्यादावुक्तो सिद्धत्वाद्
लिलोपापजिरिति तु वलिलोपेतरंगपरिभाषयाः प्रवृत्त्या समाहितं पूर्वत्रेति प्राहुः ॥ ५२ ॥ बहिरंगमिति ॥ नेनु अंतरंगपरिभाषया
अंगशब्देन समस्य तयंचस्य तावदपरोपात्तस्यैव येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन ग्रहणात् कथमेतदिति चेत्सत्यं ॥ अतएव
प्रागुक्तमयुक्तमित्यवोचाम ॥ इकोपणित्यत्र तदंतविधिपक्षे स्यो न इत्यत्र गुणापादनं भाष्यं तु केयदरीत्या परत्वाभिप्रायकं त-
त्रो न शब्दमाश्रित्येत्याद्युक्तिसुयणउद्देश्यांशे गुणापेक्षया उनापेक्षत्वेन प्रतीनांतरंगत्वनिवारणाय ॥ गुणस्य यणपेक्षया निमि-

सुंदरः ३॥

नाशेन्यूनापेक्षत्वेन समीकरणाभिप्रायेति न येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः ॥ व्यर्थं सेति ॥ इति पूर्वसिद्धेऽनुसरं ॥ तत्र ममादिना
धनार्था ॥ तत्र चोत्सर्गसमानदेशाद्वेवसिद्धेऽतिशेषः ॥ ननु ज्ञापितेऽपि संपूर्णसूत्रमेव पुनर्व्यर्थं ॥ त्वमावित्यत्र विभक्तिपदानुवृ
त्त्यातेनैव सिद्धेरिति चेन्न ॥ त्वद्विध्यः पुत्रो यस्येति विग्रहेऽप्युष्मद्वित्युत्तरत्वादेशाभावात् तत्र विभक्तावित्यस्यावश्यकत्वात् ॥
तदाशय इति ॥ मपर्यंतानुवृत्तिज्ञापिकेति च दोषाभावात् तद्व्यर्थः ॥ वाचनिक एवेति ॥ ननु प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रेऽनुत्तरपदग्र
हणमत्र ज्ञापकमस्त्विति चेन्न ॥ आतो लोपट्ति चेत्तत्र केऽप्यटरीत्यास्त्वविरुद्धधर्माक्रान्तस्यैव समुच्चयांगीकारेण प्रत्ययपदस्य
विभक्तिभिन्नप्रत्ययपरत्वात् ॥ अतएव प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे भाष्यकृता तत्वादिवाधनार्थत्वेन शंक्तिः ॥ त्वद्वीत्यानुत्तरवाद्यादेशा
नामेव तदपवादत्वेन तदसंगतिः ॥ परेऽनुत्सर्गसमानदेशा अपवादादिति निर्मूलभाष्येऽप्यनुत्तरत्वात् ॥ असिद्धवत्सूत्रस्थभा
ष्यनुत्तरैव केऽप्यटनप्रकारान्तरेण योजितमिति न न्यूलं ॥ युष्माकाद्यादेशविधानं तु ननु ज्ञापकं ॥ साकच्चेऽफलभेदान् ॥ प्रत्य
योत्तरपदयोरिति सूत्रस्थभाष्यस्य न्ययभावः ॥ प्रत्ययपदमुक्तीत्याविभक्तिभिन्नप्रत्ययपरं ॥ तत्र च तत्वाद्यपवादत्वेन तत्क्रकौ
डित्यन्यायेन ननु द्वेऽप्यभावच्छेदकस्य तद्वेऽप्यभावच्छेदका व्याप्यत्वात् ॥ किंतु उक्तेऽदित्यादाविवसिद्धस्य पुनरनुवादसाम
र्थ्येन वाधमात्रं ॥ एवंचलाघवात् त्वमाविति विहितस्यानुवादेन निमित्तमात्रसमर्पकं विधानं तु तेनैव यथावनोरचेत्यादौ ॥
तर्हितेनैव मपर्यंतस्यादेशसिद्धेस्तदनुवृत्तिवैयर्थ्यं ॥ नच मपर्यंतानुवृत्तिरनुवादकत्वार्थः ॥ अन्यथा सर्वो देशार्थतया विधाय
कत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ द्विगुरेकवचनमित्यस्यापि तद्विज्ञातार्थद्विगोविधायकत्वापत्तेः ॥ यद्विचलाघवात् तत्र नशा ॥ प्रकृत्येति

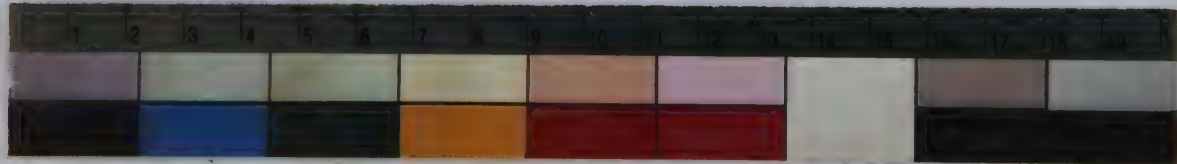

हिं तथा इत्यवेहि ॥ यदि तत्सार्थक्याया पूर्वविधायकत्वं तर्हि न तवादिवाधनार्थत्वं तद्दीजस्यानुवादकत्वस्याभावात् ॥ तत्र कौडिन्यम्ना
यस्य चोक्तरीत्या प्रवृत्तेः ॥ तथा चान्तरंगत्वात् तवाद्य एवानयोर्वाधका इति व्यर्थं सदस्याज्ञापकं ॥ एवं च सूत्रमेव ज्ञापकं न मपर्यन्ता
नुवृत्तिः ॥ अतएव भाष्ये यद्यत्रान्येकवचनादेशः स्युः मपर्यन्तानुवृत्तिरनधिका स्यात् इत्युक्ते ॥ एकवचनादेशा स्तवाद्यो
यदिवाध्याः स्युरित्यर्थः ॥ एवं च मपर्यन्तानुवृत्तेस्तवादिवाधकत्वाभावमात्रप्रयोजकत्वं स्पष्टमेवोक्तं ॥ तथा च भाष्यरीत्यापि ज्ञाप
कसिद्धे एवायमर्थ इत्याहुः ॥ शंका परेति ॥ बहुधित्यस्य बहुवचने धित्यर्थमाश्रित्येदं प्रवृत्तम् ॥ अशक्यत्वादिति ॥ इदं समाधान
मित्यनेनान्वयी ॥ इदं चित्यं ॥ सामासिकलुकोप्येवं बलवत्त्वाभावे भाष्या संगतेः ॥ परे तु अन्तरंगानपीत्यपि घटितः पाठो न कुत्रापि
भाष्ये दृश्यते ॥ अतएव स्वमोर्नेपुंसकादित्यत्रापि घटितः पाठः केषांचिन्मतेनोपन्यस्तः कैयटेन ॥ तथा च बहिरंगलुक एवानेन
बलवत्त्वं ॥ अतएव तद्राजस्येति सूत्रस्य भाष्यसंगच्छते ॥ सामासिकलुकोप्येवं बहिरंगत्वेन तद्राजलुकवाधकत्वात् ॥ अतएव स्व
मोर्नेपुंसकादिति सूत्रेण दादिभ्यश्चेति भाष्ये पठिते बहुशो भाष्यप्रथाऽप्यत्रानुकूलाः ॥ एङ्-इ स्वादिति सूत्रस्य भाष्यत्वे कदेश्यु
क्तिः ॥ बहुभाष्यविरोधात् ॥ अतएव त्रिचतुरो रिति सूत्रस्य प्रियति सूत्रेति भाष्यसंगच्छते ॥ शब्दांतरादिति न्यायेन लुकोप्यनित्य
तया परत्वानि सभावप्रवृत्तेः ॥ अतएव च भवतादिति सिद्धिः ॥ अन्यथाऽनेन न्यायेन हेतुं किं तदसिद्धिः ॥ ममतु शब्दांतरस्येति
न्यायेन लुकोप्यनित्यतया परत्वानातडसिद्धिः अतएव तत्राह्मणकुलमित्यादौ लुकं बाधित्वाम् ॥ सनीरुस इत्यादावपिलुक
बहिरंग एवेति न दोषः ॥ सुपथिवनमित्यादौ तु कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण नित्यत्वाल्लुकिनात्वादि इति प्राहुः ॥ निमित्तविनाश

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्योत्पूर्वमंतरंगोपेकादेशेन २॥

केति॥ तत्फलं तु भवकं तमति क्रान्ति भवकान्द्रुति सिद्धिः॥ अन्यथा पूर्वमकचोऽप्रवृत्तौ पश्चादुपसर्जनत्वात्तदनापत्तिः॥ एकार्थी
भावेनानुपसर्जनत्वात् शेषितस्य लुक्कृतत्वाभावात्॥ पूर्वपदत्वे इति॥ सप्तम्यंतपाठः॥ तदाश्रयणे चेत्पिसप्तम्यंत॥ उत्तरपदत्वा
श्रयणे इति तदर्थः॥ न्यायेन तदाश्रयणे निषेधाभावेनेन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्वेपीत्यन्वयः॥ ननु उत्तरपदत्वमेव परादिवद्भावेनानेया
मः॥ ननु उत्तरपदाद्यत्वे॥ तादृष्याऽशऽतिदेशव्यापाराश्रयणेपि अतिदिश्यमानधर्मे निमित्तके विधौ तादृष्याऽश्रयणमात्रेण निषेधे
सर्वो सामित्यादौ सुतः भियदित्यादौ
इयङः स्त्रीरपेणेत्यादौ णत्वस्य च अनापत्तिः अत आह॥ तदेकदेशेति॥ एकादे
शस्योभयस्थानिकत्वे नेन्द्रशब्देकदेशमात्रस्य विकाराभावादित्यर्थः॥ इदमपि चित्तं एकदेशविकृतन्यायस्य सामाचितित्वयैवोदाह
रणदानात्॥ अचः परस्मिन्निति सूत्रे आश्रयसावित्यादौ भाष्यकृतैतन्न्यायसंचारस्य ध्वनितत्वाच्च॥ गुडोदकमित्यादौ सर्वैरप्येतन्न्यायेन द
कशब्दत्वांगीकाराच्च॥ परंतु उभयत आश्रयणेनां तादिवदिति निषेधविषये नैकदेशविकृतन्यायः॥ अतीयात्परीयादित्यादौ तन्निषे
धविषयेपि उक्तन्यायप्रवृत्तौ उक्तनिषेधवैयर्थ्योपपत्तेः॥ अत्रैव ह स्थापनेश्च॥ अतएव प्रोक्त्यनेदस्य उपासर्गाद्ब्रह्मरूपहेतिरिति ह्रस्वः स्त्राय
तस्य त्रलत्वं प्रादिनेत्यत्रोत्तरपदप्रकृतिस्वरं च भाष्ये शक्तित्वोभयत आश्रयणेति निषेधेन निराकृतं॥ अत्रैकदेशविकृतमिति न्याय
स्य प्रवृत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव॥ एवं च सौमंद्रे नैतन्न्यायप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तं ज्ञापकं सम्यगेव॥ गुडोदकमित्यादौ तु दकशब्दे एकदेशवि
कृतन्यायेनोदकशब्दत्वेनास्त्येव॥ अतएव तादिवत्सूत्रे भाष्ये अतवत्त्वं गुडोदकमिति फलमुपन्यस्य ततः प्रादिनेति च फलमुपन्य
स्योभयत आश्रयणेति निषेधेन निराकृतं॥ तेन गुडोदकमित्यपि निराकृतमेव॥ न ह्यनयोर्मात्रयापि विशेषोक्तिः॥ आश्रयसावित्यादौ तु

त्रि.
गा.
२९

एकदेशविकृतन्यायेनांगत्वादिभवत्येव॥एकादेशघटितानांउगिहासुतानांएवमुमादिविधानेनांतवत्वस्यनुमादौवैयर्थ्येनाप्रसक्तौत
न्यसक्तिमूलोक्तनिषेधस्याप्यप्रवृत्त्योक्तनिषेधाविषयत्वात्॥एवंमातुःकृपेत्यादावप्येकादेशेसकारस्यैवप्रवृत्त्यर्थत्वेएकदेशविकृतन्याया
त्॥परादित्वेननृकादेशमात्रस्यपरादित्वबोधनेपिरेकविशिष्टेतदभावात्॥यदागमन्यायस्यवर्णग्रहणप्रवृत्त्यभावस्योक्तत्वात्॥रेफं
मुक्तातुनैकादेशमात्रस्यपरादित्वबोधनसंभवः॥परशब्देनैकादेशप्राक्कालिकसमुदायस्यैवग्रहणेनरेफेणव्यवधानात्॥अतएवइ
दुदपधस्येति सूत्रेभाष्येऽनेनैवषत्वमाशंकरपरत्वाभावाभिप्रायेणपरादित्वेनप्रत्ययत्वमाश्रित्यप्रत्ययविसर्जनीयन्यायमित्युक्त्वा
परत्वाभिप्रायेणउक्ताभिप्रायकलुप्यतेऽत्रप्रत्ययविसर्जनीयगतस्येत्युक्तं॥वलुतलुनेंद्रस्येतिनिषेधस्यज्ञापकत्ववर्णनपरभाष्य
प्रामाण्येनपूर्वोत्तरपदैकादेशेनैकादेशविकृतन्यायः॥तेनगणेशःवनेशःमासेशःमाषेशइत्यादौउमुटनलोपरुत्वजश्चादीनिनेतिप्रा
हुः॥मरुदादिभिरिति॥अजाद्यदंतत्वादितिभावः॥एवंविष्णवादिभिरिंद्रशब्दस्यद्वंद्वेष्ट्यंतादजाद्यंतमितौद्रस्यैवपूर्वनिपातः॥सोमस्य
त्वभ्यहितत्वान्पूर्वनिपातः॥यद्यपिसोमादिद्रव्यवशेषः॥यावदधिकारमितिब्रह्मसूत्रव्याख्यावसरंतथैवभाष्यकृद्भिरुक्तत्वात्॥त
थापिचंद्रलोकस्पर्कमिणांपरमगत्यवधित्वेनमनसोजातत्वेनचतत्वंबोध्यं॥विष्णुर्यद्यपिसाक्षात्परंब्रह्मेतिसर्वतोभ्यर्हितस्तथापि
तेनोपेन्द्रत्वस्वीकारेणापरत्वंबोध्यं॥अतएववेदेसर्वत्रैद्राविष्णुर्दत्तेवप्रयोगोऽनवैपरीत्येनेतिदिक्॥अभ्याससंबंधीति॥यद्यपिसंज्ञा
कृतस्यवक्ष्येयसत्त्वरूपस्यवावहिरंस्वस्यानाश्रयणमित्युक्तं प्राक्॥तथाप्यंगनिमित्तत्वादभ्यासगोभयाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तत्वात्तत्त्वं
बोध्यं॥वलुतलुइत्यतिंद्रयादौश्रुनाप्रत्ययापहारेणाक्षेपाःसंभवादियायेत्यादौउभयोःसमत्वात्परत्वादियद्चारणयासवर्णग्रह

राम-
२९

णमावश्यकमिति न तत्तत्तापकमिति प्राचीनमतमयुक्तमेव ॥ सकललक्ष्येति ॥ क्वचिद्वाधकेन वाधेपि प्राप्तिमात्रमस्येवेति भावः ॥ ऋधा
 तोरेवेति ॥ तेनातो रमतिक्रानैरत्यर्तमिदं धिक्कृत्ते वाचरतिदधिक्कृत इति ॥ अनाआ अभवत् री अभवत् इत्यादौ न ॥ एतेऽ इति ॥
 नचात्र कास्मृत्ययादिति दृजादेरिति चाआमस्यात् इति वाच्यं ॥ कास्यनेकाजग्रहणमित्यस्य ग्रहणमपनीयतत्स्थानेऽनेकाचद
 तिवाच्यमदिति पक्षाग्रयणान् ॥ दयायास इति सूत्रे आसिग्रहणेनाकारादेरामनेतिकल्पनसंभवेन गुर्वीदेरनृच्छ इत्येव सिद्धे गुरुन्यासे
 नमुख्यगुरुमत एव ग्रहणाच्च ॥ उवोणकीयिषतीति यथेष्टं नाम धातुष्वित्युक्तेरिति भावः ॥ अत्येति तदुत्तरमेवाजादेस्त्वाद्येतरस्येत्युक्ते
 रिति भावः ॥ योग्यकालोत्तरमेवेति ॥ ननु ततः प्रागित्यर्थः ॥ प्रकृते नु तत्समकाले ततः प्रागिति नैवेति भावः ॥ शास्त्रवाधेति ॥ इति शास्त्र
 वाधेत्यर्थः ॥ सूत्रारंभसामर्थ्यादेवेति ॥ ननु इयेशेत्यादौ परत्वाद्गुणेन तो द्वित्वे वा र्णादांगमिति ततोऽस्त्वत्वे आदिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्य
 यडिः स्यानिवत्वा प्रवृत्तौ अस्य सूत्रस्य चारितार्थ्यात्कथमेतत् नचात्र चारितार्थ्यादुक्तं परिभाषाज्ञापनमप्यसंभवीति वाच्यं ॥ एतत्परि
 भाषासिद्धेः पूर्वअभ्यासेन रंगत्वात् ॥ ह्रस्वात्प्रागयादेशे इवर्णोवर्णयोरभावेनात्र एतदप्रवृत्तेः ॥ वाहउठित्यादाविवागसंज्ञाद्वारंगा
 क्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वेन वा अयादेशापेक्षया ह्रस्वापेक्षवहिरंगत्वात् ॥ इतरथा परिभाषाज्ञापकत्वमप्यसंभवं प्राप्नोतीति चेत् ॥
 अत्र केचित्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन ननु अत्यर्थमेतत्स्यात् ॥ नैकमुदाहरणम् ॥ असवर्णग्रहणं प्रयोजयतीति भाष्येण चाने
 मिधानमिति नच ॥ ज्ञापकपरभाष्येन पूर्वविप्रतिषेधेन द्विवचनप्रवृत्तिमाश्रित्य प्रवृत्ते ॥ तथा हि द्विवचने ण्यवादेशेभ्य इति पूर्वविप्र
 तिषेधपठित्वा ततः पठितस्य द्विवचनात्प्रसारणत्वेत्यादिपरविप्रतिषेधस्येयायेति प्रयोजनमुपन्यस्य ननु चात्रास्तु द्विवचने कृते

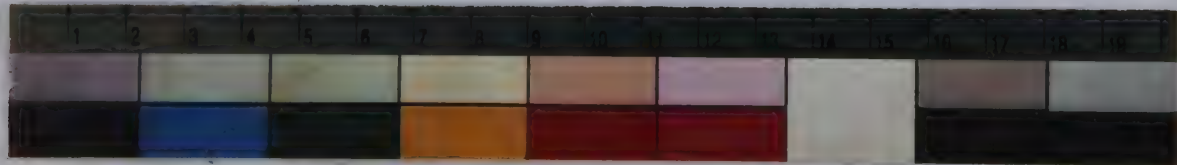
त्रि.
गा.
२२

परस्यगुणवृद्धीभविष्यतइतिपरविप्रतिषेधप्रयोजनेदर्शितेततो नसिध्यति अंतरंगत्वात्सर्वणदीर्घत्वं प्राप्नोतीतिशंकायां चार्णदोगं
बलीयइतिगुणवृद्धीभविष्यतः किंचित्कथमेतत् ॥ नहि आचार्ये प्रवृत्तिर्ज्ञापयति चार्णदोगं बलीयइति। यद्यमसर्वणग्रहणं करोती।
निसमाहितं ॥ तथा चेयेत्यत्रापिगुणवृद्धीबाधित्वापूर्वेविप्रतिषेधेन द्विर्वचने पश्चात्प्रागुणवृद्धीबाधित्वा अंतरंगत्वात्सर्वणदीर्घक
एतस्य चारितार्थ्येनाऽभिधानं कल्पेत ॥ इदमुच्यते मपर्यंतानुवृत्तिवद्वर्णानुवृत्तिरेव उक्तार्थो योज्योपि का ॥ नचोचोणे न्यायार्थासाभमे
त्रेद्विनिषेधेन इजोदेरित्यामोऽप्रवृत्तेरिति वाच्यं ॥ इयडादिप्रकरणेन न्यादीनां ह्रस्वपसंख्या नमिति चार्णके नो वडः प्रवृत्तेः इयदोषात्
॥ स्पष्टं चेदं भाष्यकैः यदयोरिति ॥ सामान्यापेक्षमिति ॥ नफलं तु अतूतवत् अर्थाभवत् आरतीत्यादिसिद्धिः ॥ नन्वेनेवसिद्धौ पूर्वस्यैव वि
धावित्यस्य कथमारतुरिति प्रयोजनं संगच्छतां ॥ नचज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोत्तरखंडस्य ऋवर्णान्याचस्थानिकादेशस्याजात्यक
स्य वा आदेशस्य ग्रहणेन अभ्यासत्वेनाभ्यासोद्देश्यकस्य ग्रहणेन वा तत्संगतिः ॥ अववर्तन् आरतीत्यनयो रसिध्यापत्तेरिति चेन्न ॥ अन्ये
दीर्घविधौ तन्निषेधेन आद्योऽवर्णादेशत्वाभावेनणावचइति निषेधाप्रवृत्तौ परत्वाद्गुणे पश्चाद्विधे आदिष्टादचः पूर्वस्य विधिसद्भावेन
स्या निषत्वा प्रवृत्तेरित्युक्तिरीतिमालं व्यैव पूर्वस्यैव विधावित्यस्यारतुरिति प्रयोजनोद्भावनसंगतेरिति आरतीनि। अतूतवत् अचनवत् इत्यादौ
दीर्घौ लघोरिति दीर्घोऽप्यतएवेति बोध्यं। तस्य त्वदीदयत् इत्यादौ चारितार्थ्यम्। दीर्घविधाविति ॥ ननु स्वरदीर्घपलोपेऽप्यलोपाज्जादेशस्य व
नस्थानिवत् इति नियमेन कथमत्र निषेधः ॥ किंच रिर्यतुरित्यादौ उक्तनियमेन नपदातेति निषेधस्य वापि पूर्वत्रासिद्धद्विनिषेधसाभ्या
सकार्यप्रतिषेधकीभूतस्योक्तनिषेधस्य च प्रवृत्तौ तदसिध्योक्तनियमेन तयोरपि निषेधयोर्निवृत्तेवेत्तव्यतया आरतीत्यादौ अभ्यास

राम.
२२

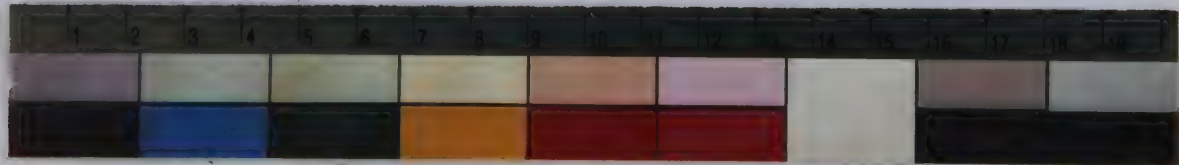

कार्यप्रतिबंधिकेत्यस्याप्यप्रवृत्तौ दीर्घाणां प्रतिरेवेति चेन्न ॥ उक्तवार्तिके दीर्घग्रहणस्य हे प्रयोजने रियं नु किर्योमिति ॥ तत्राद्येऽभ्यासस्य न
व्यरीत्या अधातुत्वेन धातो रेक एव दीर्घविधानेन ॥ अन्त्ये उणादीनामव्युत्पन्नत्वेन दोषाभावेन तत्र स्वदीर्घग्रहणस्यैवाकने च्यत्वात् ॥ यदो
क्तवार्तिके व्याख्यानादात्मिकदीर्घस्यैव ग्रहणमिति न दोषः ॥ वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्यापथायां चेत्पत्राभ्यासस्य इति निषेधबलेन न तत्र सा
भ्यासस्यैव धातुत्वेन च रियं नु रित्यादौ दीर्घवारणार्थं उक्तवार्तिके दीर्घग्रहणमावश्यकं ॥ किंच न पदानेन तत्र साप्तमिकदीर्घस्या
पित्वया गृहीतत्वेन प्रायसा धित्यादाविवहंसा धित्यादौ साप्तम्येकदेशविकृतन्यायेनांतरंगत्वात्साप्तमस्य न इति दीर्घवारणा
योक्तवार्तिके दीर्घग्रहणं ॥ तेन साप्तमिकस्यापि ग्रहणमित्युभयथावश्यकं ॥ कथं न हि आरतीत्यादौ दीर्घइति चेदित्यं ॥ उक्त
वार्तिके दीर्घपदेन उपधा दीर्घपदस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥ न पदानेति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धेनेत्यवष्टभ्यचरेपुलोपस्वरवर्जं द्वि
चनानीनपाठानिदिति भाष्योक्तरीत्यादरणेन सूत्रे वार्तिके च दीर्घग्रहणं व्यर्थमेव वार्तिकेन स्यसूत्रस्थदीर्घग्रहणमूलक
त्वस्य न त्रैव भाष्योक्तेः ॥ रियं नु रित्याद्यर्थं नु उपधायां चेति सूत्रे अभ्यासप्रतिषेधस्यैव वार्तिककृतोक्तोक्तदोषः ॥ सच दीर्घग्रह
णे कृतेऽप्यावश्यक इति तत्रैव कैयटेनोक्तं ॥ युक्तं चैतत् ॥ अन्यथा हंसा धित्यादौ स्वरदीर्घेत्यस्य चारिना श्येनाभ्यासकार्यं प्रति
बंधिकेति निषेधबलेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन च प्रापितस्या निवत्वा प्रवृत्ते स्तेन वाधेमानाभावादिति दिक् ॥ अरिग्रियादिति
वस्तुतस्तु प्रतिबंधिकेति निवेद्य फलाभावात् ॥ अरिग्रियादित्यत्र नु अंतरंगत्वादियदि न दोषः ॥ तन्निवेशे लक्ष्यासिद्धे
श्च ॥ न याद्वि उपधाकार्यं हित्वा त्र्यवल्न इत्यस्यानेरखेदेऽवर्णाभावेन णावच इति निषेधाविषये आस उपवेशने इति अस्य

माभवानसिसत्तमाभवानदिदत्त इत्यादौ चारितार्थे नाचकाणत् इत्यादौ द्वित्वात्पूर्वणावच्छेदनिषेधेन दृष्टेरभावेद्वितोत्तरद्वौ
 काण्पादीनोवेति विकल्पेन दृष्टाभावेन स्य स्थानिवत्त्वेन सन्वद्भावाद्यापनेः ॥ एवमुक्तं धातोर्णिचिचडिः अचचकावत् इत्यादावपि ॥ अथ
 प्रकृत्यैकाच्चात्रेन स्य ज्येष्ठः श्रेष्ठ इति प्रयोजनमुपन्यस्याकारोच्चारणसामर्थ्याच्चापेनेति तत्सूत्रस्य भाष्येण ओः पुयण जिषुवचने
 ज्ञापकं णौ स्थानिवत्त्वं स्य यद्येन तत्ज्ञाप्यते चिकीर्त्तनं इत्यत्रापि प्राप्नोति न तु ल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्चन ल्यजातीयः यथा जातीयः
 पुयणजयः कथं जानीयाश्चैतेऽवर्णपर इति हिर्वचने चोति सूत्रस्य भाष्येण च यत्र द्विकृतौ परस्वदेऽवर्णस्थानिको वर्णः श्रूयते न
 त्रैवणावच आदेशो नेति निषेधः ॥ अन्यथा प्रशस्य श्रूयणाच्चिचडिणावच्छेदनिषेधेन दितोपाभावेऽभ्यासे अवर्णार्थत्वेन ना
 कारोच्चारणवैयर्थ्यमिति आदेशो अकारोच्चारणवैयर्थ्यमिति तदुत्पत्तिः ॥ औननदितित्वसाधेव ॥ तथा चाचकाणदित्यत्रणाव
 च्छेदनिषेधाप्रवृत्त्या पूर्वद्वौ पश्चाद्वित्त्वे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावान्न स्थानिवद्भाव इति चेन्न ॥ उक्तभाष्याभ्यामुत्तर
 खंडे परिनिष्ठितेऽवर्णः श्रूयते इत्येतत्पर्यंतं कल्पनेऽपि उवर्णस्थानिकेऽपि निवेशे मानाभावात् ॥ णौ च संश्रद्धोरिति विहितस्य गा
 उः स्तुनानेन निषेधः ॥ निषेधे सति अजादेर्द्वितीयस्येति शिच एव द्वित्वे उत्तरखंडेऽवर्णपरत्वाभावात् ॥ किंच इटकिटिकिटीत्यत्र प्र
 श्लिष्टास्ति अतुसिद्वित्वे वा णोदांगमित्युत्तरखंडे एरनेकावच्छेदित्यणितस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासे यणापत्तिरिति दिक् ॥ अन्ये तु उ
 वर्णोदेशत्वाभावेन णावच्छेदनिषेधाप्रवृत्तौ परत्वात् दृष्टोत्तमो द्विवचने आदिष्ठादचः पूर्वस्य विधिमिति अचकाणदि
 न्यादिसिद्धिः ॥ इयत्तु रित्यादौ नुस्थानिवद्भावेन कारवुद्धौ पर्युदासमन्यायलब्धा सवर्णोत्तरूपनिमित्ताभावेन नयणं ॥ सवर्णं

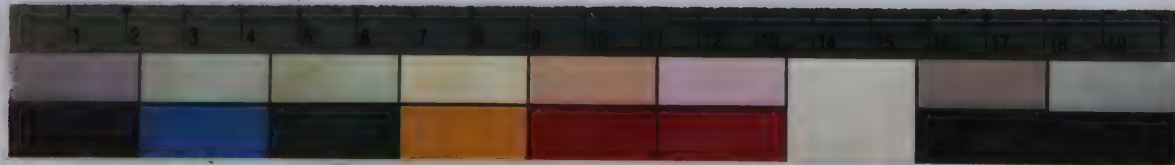
दीर्घस्तुन॥ पूर्वस्यैवविधानाभावात्॥ यद्वाचार्णदंगमित्यस्यानित्यत्वेनपूर्वमेतदंगत्वात्सर्वणदीर्घेइयद्विःस्पसिद्धिमित्याहुः॥
 यनुअभ्यासत्पयस्यधिकरणोद्देश्यकेकार्येनस्थानिवत्तद्वत्त्वेवज्ञाप्यते॥ तेनारिप्रतिअरिप्रियात्इत्यत्रपलोपेयणरीडोःस्थानि
 वत्त्वपलोपस्यानयात्वात्॥ एवंचप्रतिबंधिकेतिव्यर्थमेव॥ अरिप्रियादित्यत्रेयडादेशस्यानयात्वेनादोषात्॥ तेनयत्रशानिरित्यत्र
 यडःकारलोपस्यस्थानिवत्त्वेनपुनरातोलोपोनशकः॥ आलोपस्यस्थानिवत्तादितिमनोरमाग्रशोपिव्याख्यातइतितच्चिंत्यं॥ वि
 भावयिषतेइत्यादौइत्याद्यानापत्तेरितिदिक्॥ अंगसंबंधीनि॥ इदं समानकार्येत्वेत्येतिपूर्वैणगतार्थं॥ अनित्येति॥ ननुतुक्श
 पोनेसमानकार्यित्वेदतिवाणपरिभाषायाअप्रवृत्तावेतदंगत्वात्तुकिंतन्निवृत्तयेसंतुक्निर्देशआवश्यकइतिकथंअनित्यत्वे
 ज्ञापकमितिचेन्न॥ एतस्यैवपरमसिद्धातत्वेनपूर्वोक्तस्यसर्वस्यैतन्मूलकत्वेनादोषात्॥ जातेऽंतरंगेतस्येति॥ प्राप्तस्येति
 शेषः॥ अंतरंगेअसिद्धत्वमितिप्रकृतमेतदंगमितिचातुर्वर्तते॥ तथाचांतरंगेजातेप्राप्तस्यबहिरंगस्यांतरंगेकर्तव्येऽसिद्धत्वे
 नवाच्यतेइत्यर्थःसंपद्यते॥ एतेनजातेऽंतरंगेबहिरंगासिद्धत्वस्यपूर्वपक्षिणानेगीकारेणतत्त्वदनेप्रकृतानुपपुक्तइत्यपास्तं॥ नि
 मिनविनाशसंभावनापीति॥ एतेनैवसामंजस्येतद्वारैवनिमित्तविनाशत्वेनेत्यादिपूर्वोक्तनिष्फलमितिबोध्यं॥ अत्रनिमित्त
 त्वंकार्यसाधारणंबोध्यं॥ तेनसोहेलुड्यादिलोपकार्यित्वेपिनक्षतिः॥ ननुनिमित्तविनाशसंभावनापियद्येतत्प्रवृत्तौनिमि
 त्ततर्ह्यलोपोनइतिसूत्रेनपरकरणव्यर्थमित्यतआह॥ तत्परकरणत्विति॥ नैमित्तिकस्याप्युपायइति॥ स्थानिनःस्थितिश्चेत्य
 पिबोध्यं॥ समर्थानामिति॥ ननुसमर्थग्रहणेनसमर्थानादितोत्यादनेपिपश्चात्माससर्वणदीर्घमिदनेःकथंनिगक्रियेतिचेन्न

त्रि-
गा-
२४

॥ समर्थो न हितः साधुरित्यर्थो अयणात् ॥ प्रसालनाद्विपंक्तस्येति न्यायेन कृतानि वर्तनादकरणं लघुद्वितीयादिनां कंदूषयति ॥ भा-
वीति ॥ तदाशय इत्युत्तरमादुरिति शेषः ॥ तत्र च पूर्वोक्तस्य केविदित्यस्यान्वयः ॥ प्रतिपदविधित्वादिति ॥ ननु नियमशास्त्राणां विधिमु-
खेनैव प्रचलितिरिति सिद्धांतादिरविधौ वस्वैकाजित्यत्र वस्वित्युक्तेरितोपि प्रतिपदविधित्वमिति चेन्न ॥ एतत्प्रसवे वस्वैकाजित्यस्या-
नुवादकत्वेन विधित्वाभावात् ॥ यस्य च विधित्वे आर्द्धात्तु केत्यस्य न तस्य प्रतिपदविधित्वं ॥ तवाप्येवैव गतिः अन्यथा वस्वैकाजि-
त्यस्य वलादित्वानिमित्तकतया तमादायाकृतव्यहपरिभाषा प्रचल्य संभवात् ॥ बाधकत्वद्वि ॥ पश्चात्प्राप्तस्यापीति शेषः
॥ ननु दयापेयादौ प्रतिपदोक्तेनेणो यणित्यादिना दृष्ट्या देवाधापतिः ॥ किंच शेषादिभाषेत्यत्र शेषान् ग्रहणाभावे कबभावे-
सा च काशानां समासानां प्रतिपदविहितानां परत्वात्कपा बाधद्वि तत्सूत्रस्य भाष्या संगतिरिति चेन्न ॥ प्रतिपदविधेर्व-
लवत्वस्य चाचिन्तनेनादोषात् ॥ यद्वा वस्वैकाजित्यसूत्रे वलादेरिति वत्तेने ॥ तच्च प्रक्रियायां वसोर्वलादित्वाव्यभिचारात् ॥
परिनिष्ठितवलादेरित्यर्थेकं ॥ तथा च परिनिष्ठिते वलादेर्वसोर्वेति नियमेन संप्रसारणेन न ह्यमाणवलादेरिदं व्यावर्तना-
न्वदोषः ॥ न तो भ्रमवारणायेति ॥ वस्तुतः समर्थग्रहणं अंतरंगस्यापि संधिकार्यादेः पूर्वमप्रचलितज्ञापनाय तेन समर्थो धिका-
रवद्भिभूततद्वितानां मकृतसंधेरूपत्याः नुक्तं पितौ वायुदत्तौ वायुकद्व्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥ एवं परित्यातरेणाणां व-
लाबले निरूप्यक्रमप्राप्तापवादस्य बलवत्त्वेनिरूपयति ॥ अंतरंगादिति ॥ भावेकद्वि ॥ इदं चिंत्यं ॥ नपुंसके भावेकद्वयस्या-
पि अकर्मकेभ्य एव प्रचलिते रथ्यनेन हनमिति सूत्रे भाष्यकैष्यटयोः स्पष्टमुक्तत्वात् ॥ ननु धाते देशं इत्यादिप्रयोगात् अजयं

राम-
२४

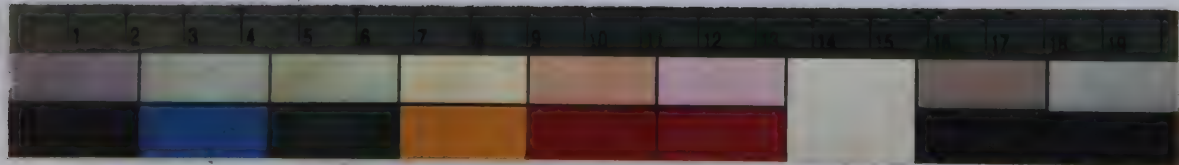
संगतमिति सूत्रस्य भाष्याच्च गत्यर्थेभ्यः सकर्मकेभ्योपि भावे को भवत्येवेति चेत्सत्यं ॥ एतस्य आसिप्तगत्यागत्यर्थत्वेपि गत्यर्थपदे
 नाग्रहणात् ॥ अतएव सुखं प्राप्तदत्तादौ कर्तरि क्त आदिकर्मणि चोप्यदस्युक्तं न वै ॥ अतएव ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति ध्व
 नितेनेगतीति सूत्रे भाष्य ॥ तस्माद्येनेतिकरणे तृतीया ॥ शास्त्रं च यत्पदार्थ इत्येव सम्यक् ॥ विशेषशास्त्रोद्देश्येति ॥ ननु उक्तं
 तद्द्रव्यं मपवादेन स्यात् इति चेदत्र केचित् ॥ किंतु भिन्नधातुविहितप्रत्ययपरकां गावयवत्वविशिष्टोपधेकुत्वस्य सामा
 न्यसंभवादिति ननु ॥ एवमपि द्रव्यगतदवस्तु नोद्देश्यकत्वाभावात् तस्मादेकशास्त्रस्य बाध्यत्वेदं ॥ अनेकेषां बाध्यत्वे
 तु तदप्राप्तिर्योग्ये विषये चारितार्थमेव तत्रमिति हि ॥ अत्र पाठद्वयबाधकत्वे वीजमित्युत्तरं ॥ अतएवायादय इत्यारभ्य
 सममेवेत्यंतपाठोत्तरं किंचानेन न्यायेनेत्यादिरेकः ॥ वैपरीत्येन चापरः ॥ तत्रोत्पद्यमानः ॥ एवमत्रेत्यादिग्रंथानुरोधेन ॥
 अनवकाशत्वेनेति ॥ आनर्थकोपेनेत्यर्थः ॥ एतत्कथनेनेति ॥ येन नाप्राप्तिर्यायक्यनेत्यर्थः ॥ स्यादयः प्राप्नुवेति इति ॥ न च सार्वधा
 तुकनिमित्तकस्य नित्यस्यायादेः स्यादिभिर्वाधे वैकल्पिका आयादयो भविष्यतीति दृष्टापादनमेतदिति वाच्यं ॥ प्रत्ययः परः प्र
 योक्तव्यस्य वेत्यर्थस्तनपुंसकस्य झलच् इति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां लाभेन धातुविकरणयोर्मध्ये निवेशसंभवेन स्यादि
 षुकृतेषु वैकल्पिका प्रवृत्तेः ॥ गोपाण्यादिनादौ तु सार्वधातुकसंभावना व्यतिरेकग्रहेण पूर्वमेवायादिषुकृतेषु तिङ्गदय इति न कश्चिन्
 द्वाषः ॥ अनवकाश इति ॥ आयादयो वा सार्वधातुके नित्य इति न्यासमुपक्रम्येदं भाष्यं प्रवृत्तं इति न लिङ्गादववकाशः ॥ इयं
 चोक्तिस्तदस्य स्यनसिद्धोक्तिः ॥ गोपायिष्यति इत्याद्यसिद्धेः ॥ शप्पादिरिति ॥ स्यादिग्रहणं दृष्टानार्थं यथास्मदिति प्राप्नोति न

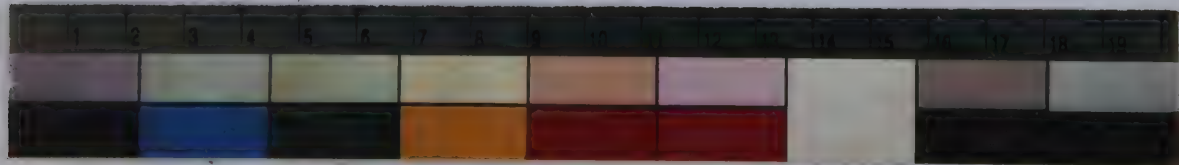
त्रि-
गा.
२५

तथाशवित्यर्थः। अत्रेति। अजादेर्हितीयस्येत्यत्र। तत्प्रत्ययान्तं प्रथमैकाचप्रत्ययान्तं उत्सर्गस्य सतिवानविशेषद्वयं शान्तरुतोभे-
दोः किंचित्करदतिभावः। विन्मनोर्लुगिति। परेतुनतिस्त्रिनिविषधाज्जापकादिष्वयमेदेनापवादेन बाधः॥ किंतुविषयैक्येखविष-
यसु साक्षात्कार्यभागेवेतिननियमः॥ किंतुआगमादेशविधौषष्ठान्तपदोपान्तउद्देश्यः॥ तत्रतत्रकथमन्यस्योच्यमानम-
न्यस्यबाधकंस्यात्इत्याशंक्यतत्रापितत्रकौडिन्यन्यायेनबाधकत्वस्थापकभाष्येन्यस्येति॥ अस्यसाक्षात्कार्यभाजद्वयार्थः
॥ प्रथमद्वितीयद्विवेचनयोः पूर्वोत्तरपदवृद्धोः आदिहलशेषत्वयशेषयोः सज्जृध्योश्च साक्षात्कार्यणोभेदेपिधातोरंगस्य
निषष्ठान्तनिर्दिष्टोविषयोनभिन्नः विकारकृतचनविषयान्यत्वंदतिनविन्मनोर्लुकटिलोपमात्रस्यबाधकद्विप्रकृत्यैकाच-
त्रस्यभाष्यविरोधः। नापिद्वयनेर्दिगितिदिग्पादेशेनद्वित्वबाधनेर्दिभाष्यविरोधः॥ त्रयाणामित्यत्रतुट्कारेनत्वनिमित्तकदी-
र्घस्यत्रयादेशेनबाधेपिअदन्तत्वनिमित्तकस्यनस्याबाधान्नदोषः॥ यहात्रसुपिचेतिदीर्घः॥ कष्टायेतिनिर्देशेनदीर्घविषयेस-
न्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तिः॥ अतएवानेमुगितिसूत्रेमुडितिन्यासेपचमानमित्यत्रातोदीर्घोयन्निर्दिष्टोआपादितः॥ अत-
एवचनामिति सूत्रेभाष्येप्रथमोपस्थितमदन्तंविहायअमीनादृन्नादृत्युदाहरणमुपन्यस्तभाष्ये॥ वस्तुनोनुटःपूर्वमेवत्रयादे-
शद्वितिनकश्चिद्विदोषः॥ अतएवनवाभ्याशरपूर्वादितिसूत्रयोरेकस्यिन्नेरेकाभ्यासेदत्यादिनाविषयैक्यमुपपादितंकेय्यदेन॥ अत-
एवनामीनिसूत्रेभाष्येआमीनित्यासेअमीनामित्यादौनित्यत्वादीर्घवचनाद्वत्पूर्वगत्यानुडित्युक्तं॥ अतोभिसद्वितिसूत्रेभाष्येच-
परत्वादेनमाशंक्यनित्यत्वादेःसंभावइत्युक्तं॥ ऋतोभारद्वाजेनिसूत्रेचभाष्येजहर्थेत्यादौगुणेरपरत्वेचानजंतत्वात्प्रतिषेधोनप्राप्तौ

राम
२५

युक्तम् ॥ सरितो वेति सूत्रे च भाष्ये कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाहुः कः विषयभेदेऽप्यपवादत्वे च तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ अतएव च सावन
 दुहदत्यनेन हलङ्यादिलोपस्यत्रे स्त्रय इत्यनेन नुटः शाहौ च सौरियाभ्यां धिभावस्य ऋदृश न इत्यनङ्गहलङ्यादिलोपस्य ह्रस्वस्य गु
 ण इत्यनेन संबुद्धिलोपस्य अमसंबुद्धावित्यनेन हलङ्यादिलोपस्य इदृश न इत्यनेन गुणस्य णो च डीत्यनेन ह्रस्वस्य हेतुर्हि सायायडि-
 ग्रीभावेन ह्रस्वस्य च न बाधः ॥ ह्रस्वस्य णावंगविषयः ह्रस्वस्य न्यतमिति विषयभेदान् ॥ यङ्-तस्य ह्रस्वे यङि परतो हं ने ग्रीभाव इति विष
 यभेदान् ॥ न च पचमान इत्यत्र मुकादयादेशस्य बाधो न स्यादिति वाच्यं ॥ अत इति तपरकरणे नैव तदप्रवृत्तेः ॥ पचमान इत्यत्र ता
 स्य नुदानेन इति स्वरस्तु उपदेशग्रहणात् सुलभः ॥ अतएव पचाव इत्यादौ स्वरसिद्धिः ॥ एतेनात इति तपरकरणान्नेति तच्चिन्त्यं ॥
 यदागमादित्यतस्त्रयस्य तपरत्वेनाप्यावृत्तेः ॥ अतएवाहुः पदेशात्परत्वप्रयुक्तस्वरसिद्धिरिति लटः शतृ इति सूत्रशेखरोक्तमपा
 स्ते ॥ नन्वेव गाडु-लिटीत्यनेन ह्रस्वस्याद्भ्यनेति दीर्घेण ह्रस्वस्य हल इत्यनेनातो लोपस्य तदोरित्यनेन त्यदाद्यत्वस्य पथिमथी-
 त्यात्वेन इतोत् इति इत्वस्य च बाधापत्तिः ॥ त्वदुक्तीत्या विषयाभेदादिति चेन्न ॥ आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन गा
 डोलिटः पूर्वमेव प्रवृत्तेः ॥ अद्भ्यनेत्यस्य तु सनि परतो गं विषयः सन्यडोरित्यस्य तु सन्नेतमिति विषयभेदान् ॥ यस्य हल इत्यत्र व
 र्णग्रहणेनागसंज्ञानिमित्तस्य यकारस्य लोपविधानात् ॥ एतज्जदोरिति सुलोपविधानेनात्वस्य सत्त्वाबाध्यत्वकल्पनात् ॥ सुत्वस्य नपुंस
 के सावपि सत्वेन सर्वनामस्थानत्वाप्यप्यत्वात् ॥ नन्वेव अनङ्गहः सावामप्रतिषेधः ॥ नुमोऽनवकाशत्वात् इति सावेन दुहदुतिभा
 ष्यवार्तिकविरोध इति चेत्सत्य एतज्जदोरित्यनेन सामान्यतएव सुनिमित्तकविभिन्नविभिन्नस्थानिकादेशयोर्बाध्यबाधका

त्रि.
गा.
२६

भावाभावज्ञापनेनादोषात् ॥ एवमप्येपि दोषाः परिहरणीयाः ॥ एवं प्रत्ययविधौ पञ्चम्यन्तपदोपात्तो विषयः संज्ञाविधौ प्रथमांतपदे
पानः ॥ तद्वैकोऽवचनत्रोत्सर्गस्यापवादवाच्यत्वे ॥ अतएव सुराजपुरुषायेत्यादौ तद्दृष्टके यदि सुबंतं न दपि भमिति भसंज्ञाया राज
नशब्दस्य पदत्वबाधो नेति प्रादुः ॥ तदो भवत्येवेति ॥ अतएव द्रुः श्रुदिति सूत्रे भाष्ये ऊठष्टित्वपक्षे ऊठिष्ठते लोपो व्यो रितिलो
पदसुक्ते एवं गौमानित्यादौ अत्वसंतस्येति दीर्घं नुमसिद्धिः ॥ लोके पिब्राह्मणाभोज्यं नां मातरकौडिन्यो परिवे विष्टामिति परिवे
ष्टत्वेन विहितावपितौ परिवेषणोत्तरं भुंजाते ॥ इदं विचार्यते ॥ एतन्न्यायप्रवृत्तौ बाधकावाधितनित्यप्राप्तिस्तत्र आदौ स्विम्या
सिमात्रमिति ॥ अत्रोत्पपक्षस्य युक्त इति प्रतीतः ॥ ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां एतौ न दीयतां न कर्कौडिन्यन्यायेत्युक्तेऽपि रात्रौ च रि
तार्थेनापित कदा नेन दधिदानस्य बाधदर्शनात् ॥ अतएवाभ्यासस्यासवर्णदीर्घस्य बाणादंगमिति परिभाषाज्ञापकत्वात् पपादनाव
सरेयेन नाप्राप्तिन्यायेन यणस्य बाधमपवादः ॥ ननु सवर्णदीर्घस्य युक्तं कैयटेन ॥ अन्यथा सवर्णे चिनदप्राप्तेस्तदसंगतिः ॥ नन्वेवं
ऊटपधाया गोह इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः ॥ तत्र हि विवृत्तनिर्देशप्रत्याख्यानाय उठदिति प्रस्तिष्य निजुगुहत्तुरित्यादौ च रिता
र्थस्य द्रुस्वोकारस्य गृह्यतीत्यादौ परत्वाद्गुणेन बाधउक्तः ॥ उक्तीत्यात्तु निजुगुहत्तुरित्यादावपि गुणस्य प्राप्तिस्तत्वेन उक्तस्याप
वादत्वाद्दिप्रतिषेधासंगतिः ॥ किंचेत्योत्वाभ्यांगुणदृष्टी विप्रतिषेधेनेति वार्तिकासंगतिः ॥ निगीर्णमित्यादावपि गुणप्राप्ति
मात्रसत्वेनेत्योत्वांगुणापवादत्वात् ॥ किंच चिण्वद्वावेउपदेशिवचनं ऋकारगुणबलीयस्त्वात् ॥ इति स्यसि च्चत्रस्य वार्ति
कासंगतिः ॥ कारिषीष्टेत्यादौ उञ्चेति कित्वेन गुणनिषेधेऽपि प्राप्तिमात्रसत्वेन चिण्वद्वावस्य गुणापवादत्वात् ॥ एवं न लोप

राम-
२६

सूत्रेभाष्ये संबुद्धौ चरितार्थस्य रूत्वस्य असिद्धत्वात् नलोपमाशङ्क्य रूपरात्रीति रूत्वविधानात् ज्ञापकादुत्त्वविषयेन लोपोनेत्यु-
क्तेन दपि विरुद्धे संबुद्धौ निषिद्धेऽपि प्राप्तिमात्रस्य सत्वात् इति चेन्न ॥ स्यसिच्छत्रे उपदेशग्रहणेनोत्सर्गे निषेधस्थले चारितार्थ्य-
मात्रेणोत्सर्गसंभवलता ज्ञापनात् ॥ एतेन वस्तुतः सम्यगपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यसिद्धांतात् रूत्वरत्वेन लोपापवादभूते ए-
व ॥ निषेधविषयेऽपि प्राप्तिमात्रस्य सत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायविषयसत्वात् ॥ निषेधेनापितस्य निषेधद्वयन्यदिति शेषोक्त-
मपास्तं ॥ परंतु उक्तभाष्यवार्तिकादिभ्यः बाधकाबाधितप्राप्तिरेवापवादत्वे तत्र ॥ उत्सर्गनिषेधस्थले चारितार्थ्यमात्रेण स-
ंभवलत्वमिति न युक्ते ॥ ब्राह्मणेभ्योऽधिदीयतां रात्रौ न दीयतां तत्रैकोऽङ्ग-
न्यायेन तत्रापि उक्तभाष्यादिप्रामाण्येनापवाद-
त्वप्रतिपत्तेरित्याहुः ॥ इदं विचार्यते ॥ त्रिपाद्यां तत्रैकोऽङ्गन्यायेन बाध्यबाधकभावोऽस्ति न वा इति ॥ तत्राद्य एव यु-
क्तः ॥ अभियुक्तैश्च रूत्वस्य न अपवादलोके ॥ घृत्वरूत्वादीनां ढत्वजश्चाद्यपवादत्वभाष्यकारादिभिरुक्तैश्च ॥ अतएव रूत्वाभ्या-
मिति श्रुतेन निमित्तत्वेन कारित्वबाधः संगच्छते ॥ अतएव रूत्वेन नलोपबाधसिद्धिः ॥ परंतु असिद्धविषयेन तत्रैकोऽङ्ग-
न्यन्यायः ॥ असिद्धेन सिद्धस्य बाधा संभवात् ॥ अतएव वृत्त्युदौ उच्यते यणोऽसिद्धौ वक्तव्योऽत्युक्तं ॥ निरवकाशत्वे तु बाधक-
त्वमस्त्येव ॥ वचनप्रामाण्यात् ॥ अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेभाष्ये यद्येवदोग्धादोग्धघृत्वरूत्वस्यासिद्धत्वाद्दत्तं प्राप्नोति ॥ का-
ष्ठतद्संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगात् नलोपः प्राप्नोति ॥ अपवादो वचनप्रामाण्यात् ॥ अनवकाशो वैतौ विधितौ व-
चनप्रामाण्याद्भविष्यत इत्युक्तं ॥ तथानलोपः प्रातिपदिकेति सूत्रेभाष्ये अनवकाशोरुर्नलोपबाधिष्यते ॥ सावकाशो

त्रि-
गा-
२७

रुः कोवकाशः अनंत्यद्वयाद्युक्तमुपपद्यते॥ अतएव रथीतर इत्यत्र द्वे तस्यासिद्धत्वात् न लोपे पश्चाद्दीर्घश्चि न इतीत्वं अन्यथान
लोपं बाधित्वानकारस्येति तस्यासिद्धत्वात् सवर्णे दीर्घा प्राप्नोतदसिद्धिः॥ एवमहाज्वत इत्यत्र न लोपसिद्धिः॥ त्वद्रीत्यानु अनोनुडि
यनेन लोपस्य बाधापत्तिः॥ एतेन जश्त्वमिति प्रतीकमुपादाय बाधित्वेति शेषद्वितिन्योक्तमपास्त॥ प्रकृतिचरं प्रकृतिचर इति
न्यायेन रत्नमुडित्यादौ जश्त्व बाधित्वापकारस्यैवापत्तेश्च॥ पक्षमिन्यादौ कुत्वमप्यतएव॥ त्वद्रीत्यानु तदसिद्धिः॥ निमित्तत्वेन
कार्यत्व बाधसु प्रकरणे एव प्रकरणस्यासिद्धत्वात्॥ नैमोरदौ कार्यणोऽतिभाष्यप्रामाण्यादिनि॥ तवाप्येवैव गतिः॥ अन्यथा धात्र
शः मद्वद इत्यत्र रफस्य हि त्वापत्तिः॥ अचः परत्वाभावेन निमित्तत्वा नापत्त्या कार्यत्वस्य निरपवादत्वात् प्राहुः॥ शेषिकोऽपि नि
ननु ह्वा च्छः स्यादिति चेन्न॥ लक्षणभूतेन शेष इत्यनेन निमित्ताद्यर्थः णविधानेऽपि तदधिकारस्य सूत्रे तदधिकारे विशिष्य नि
हि स्यार्थेऽप्यत्र यविधानात्॥ यद्युदाहरणमिति॥ एतदुदाहरणं त्वचिरं नृत्त इति॥ तत्र ह्युत्सर्गे कृतेऽक्रकाराभावेनास्या प्रवृत्तिः
॥ यद्युदाहरणमिति॥ एतदुदाहरणं त्वेव धत्तुमु॥ अत्र हि पररूपे कृते स्या प्रवृत्तेः॥ उक्तन्यायेति॥ पूर्वोपस्थित बाधेन नैरा
काश्यमिति उक्तन्यायेत्यर्थः॥ डीपो विध्यभावायेति॥ ननु ज्ञापितेऽपि न चारितार्थ्यं॥ बहुव्रीहेरुत्थसङ्ख्येव सिद्धेः पुनर्विधि वैय
र्थ्यापातेन डीष एव विधिसिद्धेरिति चेन्न॥ नियमार्थस्यादिनाशयान्॥ तथा हि॥ परिच्छेदकार्यकादेश्वे संख्यादेरेव॥ असत्त्वा
र्थकादेश्वे द्रव्ययादेरेव॥ तेन भूयादेरेव गुणादेश्वनेति॥ अग्रे वणशब्देऽधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽसत्त्वार्थकः॥ तदेव यथोप
निरिति॥ ननु जज्ञानीत्यादौ स्वसमप्राप्तिकोतादेश बाधनेनादादेशश्चरितार्थ इति चेन्न॥ अत्राप्यभ्यस्तसंज्ञासमकालमेवाता

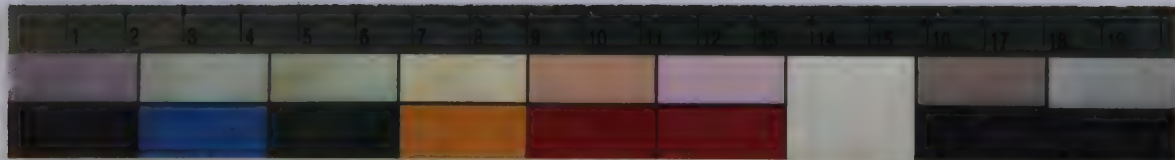
राम-
२७

देशप्राप्तेः॥ नन्वभ्यस्तसंज्ञाधातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालश्च तथा चोत्सर्गोपवादयोः समकालमेवात्र प्राप्तिरिति चेन्न॥ तथाप्यायन्नादिषु उपदे-
 शिवद्भवनस्यान्तादेशविषयकत्वस्याप्यंगीकारेणागसंज्ञातः पूर्वमेवांतादेशः अदादेशस्तु अंगसंज्ञोत्तरमिति न समकालता अदादेशे
 तु नोदेशिवद्भावः॥ तत्राभ्यस्तानामादिरित्यस्य प्रवृत्त्या फलाभावात् दधतीत्याद्यनुशोधान्न अयन्यायो नोपनीयविषये॥ इति नोनुमिति
 सूत्रे कुंडेल्यादौ नुमोगसंज्ञा सापेक्षत्वेन तदर्थे किनापादनस्य भाष्ये कृतत्वात्॥ नन्वेवं कुंभकार इत्यादौ घञ्पतेन समास इति सिद्धा-
 ता संगतिः॥ उपपदसंज्ञाया विभक्तिसापेक्षत्वादिति चेन्न॥ कर्मण्यणित्यादीनां उपपदे बुद्धिस्थ एवाणां देविधानमिति तत्रैव शब्दे नु-
 शोखरे समाधानस्य करणात्॥ नन्वेवं ऋदुपदे भ्यङ्गिवा निवार्तिका संगतिः॥ अनेनैव न्यायेन गुणा प्रवृत्ति संभवादिति चेन्न कस्य कित्-
 रणे प्रयोजनोत्तराभावः॥ इह नु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्दुर्बलत्वादिना निदेशेन प्राप्यमाणे गुणनिषेधाद्दुर्बलत्वाद्धिना सह न स्य ध-
 त इत्यसंयोगादिति सूत्रे कैयटे नैव समाधानस्य करणात्॥ यत्तत्र निडेन प्रकरणेन व्यैरुक्तं विचित्रिगृह्णातीत्यादाविति देशिकडि-
 त्वस्य संप्रसारणेन कृतार्थतया तदनंतरं प्राप्तगुणेन तदुक्तरीत्याऽनिदेशप्राप्तगुणनिषेधवाधापत्तिरिति तत्र॥ कैयटाशयानवबो-
 धात्॥ तथा हि असंयोगादिति व्यपदेशानिदेश इत्यभिप्रेत्य हि ऋदुपदे भ्यङ्गिवा निवार्तिका प्रवृत्तम्॥ अन्यथा विभित्नु रित्यादाविदु-
 दपधेपि पूर्वविप्रतिषेधस्यावश्यकतया ऋदुपदे भ्यङ्गिवा निवार्तिका विषयस्य ऋदुपधे कित्त्वमनित्यगुणे कृते संयोगोपधत्वादिदुपधेतु न-
 न्नित्यगुणे कृतेपि कित्त्वप्रवृत्तिरिति हि तदाशयः॥ कार्यानिदेशे चेदुपधेपि गुणे कृते कार्याभावेनानिदेशाप्रवृत्तेः॥ कित्त्वस्य न-
 नित्यत्वमिति सर्वत्र साम्यमेव॥ तथा च संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वादिति न दुर्बलत्वे हेतुः किं नुवसस्य कित्वा द्वेषम्॥ दुर्बलत्वे त-

तिदेशस्यानित्यत्वेन गुणस्य परत्वात् ॥ विचिन्तो न्यादौ तु द्वित्वस्य नित्यत्वेन गुणापेक्षया प्रबलत्वमेवातो नातिदेशस्य दुर्बलत्वमिति ।
 परेतु यत्रोत्सर्गेणापवादनिमित्तविनाशस्तत्र नायेत्यायः ॥ दधतीत्यादौ तु कार्यनाशेन निमित्तनाशः ॥ प्रकृते च गुणेन निषेधनिमि
 त्तकित्वस्य विनाशनायेत्यायः ॥ गुणेन कित्वनिमित्तासंयोगविघटनात् । अतएव पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये गतिकारकोपपदानामि
 त्यस्य व्याघ्रीनिप्रयोजनमुक्तं तापास्तापवादजीषनिमित्तादंतत्त्वविघटनेनैतन्न्यायाप्रवृत्तेः ॥ अतएव गविस्त्रिरुत्पन्नगवौति च च
 नादेवा लुगित्युक्तमभियुक्तैः ॥ लुकावादेशप्रवर्तनेनैनालुङ्गिमिते हलतत्त्वविघटनात् ॥ तेन धनक्रीतेति सिद्धं ॥ सुबंतेन समासे
 ष्यनेन न्यायेन वापोऽप्रवृत्तौ ङोषितदसिद्धमिति प्राहुः ॥ केचिनु एतन्न्यायबीजमचरितार्थत्वं निषेधशस्त्रत्वेन एतेनापवादो यद्य
 न्यत्र चरितार्थसत्त्वं तरेण बाध्यत इत्यास्तामिन्नाहुः ॥ अतएवेति ॥ अनयो न्याययोर्विभिन्नाधिकारिकत्वेऽपि फलतो भेदाभावादि
 त्पर्यः ॥ अभ्यस्तसंज्ञासूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या तु तयोर्विभिन्नफलकत्वाद्भिन्नाथैकत्वाच्च न कदाचित्तावदित्यादिना स कीकरणा
 संगतिः ॥ अक्षराननुगुणमिति ॥ यथाऽपवादविषयसिद्धिस्तथोत्सर्गो भिनिविशते इत्येव च कव्यस्याननुगतत इत्यादि ॥ तथा
 न्यादि पूर्वमुत्सर्गाप्रवृत्तिर्गम्यत इति भावः ॥ पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकमिति ॥ अतएव स्वापीत्यादौ पूर्वोद्देशेन प्रसिद्धिः ॥ क्वचिदित्युक्तेरि
 यायेत्यादौ प्रतिपदोक्तस्यापि गुणादेरभावः ॥ हेरमेति ॥ अनङ्गान् पंथागोमानित्याद्यनुरोधेन तत्कौटिल्यन्यायस्य हलङ्गादिलोपे प्र
 वृत्तिर्नैति भावः ॥ वाणादौ गेवलीयदिति ननु विभिन्नस्थानिकत्वात् ॥ नापि विप्रतिषेधः चरितार्थयोरेव न दंशीकारात् ॥ न च एते हल
 ङ्यादिलोपस्याप्राप्त्या समासोत्तैः कपटवबाध एवात्र तथा च न बाधप्रयोजकमिति पूर्वग्रंथासंगतिरिति चेन्न ॥ लोपस्य कार्येणो

वात्रसंप्रधारणाया अभिप्रेतत्वेन तस्यात्र न बाध इति तात्पर्यम् ॥ न बाधं त इति ॥ यथा च सर्वेषां समावेशस्तथाक्रमेणाभ्यासकार्यं
 निकर्तव्यं नीत्यर्थः ॥ अत्र च विकारपदेन लोपोपि ॥ अकिङ्करुणमिति ॥ ओहा कृत्यागे इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थे तु न विद्यते किञ्चिदस्मिन्
 निबद्धग्रीह्याश्रयणान् ॥ अनजंतत्वादिति ॥ अनवकाशेन बाधे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तेरेवमुक्तं ॥ नन्वनुस्वारस्यैवानेन विधानात् तस्या
 सुपाठात्कथमनजंतत्वमिति चेन्न ॥ यं यम्यते हरियजनीत्यादौ गुणजत्वादिवारणाय नुस्विधिसामर्थ्येन स्वमिवर्तकादेशेऽनु-
 स्वारस्यानास्तरसमाश्रयिकत्वकल्पनात् ॥ अत्र कुष्ठादि-तिसूत्रे नुमग्रहणपाठानित्येव ज्ञापकमिति तु न युक्तं ॥ तस्य तत्र भाष्यरु-
 ताप्रत्याख्यानात् ॥ अत्र च विकार इति आगमस्याप्युपलक्षणं ॥ अतो नुको विकारत्वाभावेऽपि न स्तुतिः ॥ यद्वा बाध्यबाधकयोरन्यत-
 रस्य विकारत्वमात्रेणैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः ॥ ननु ज्ञापितेऽपि न चारितार्थं नु किं किं तोभ्यासस्यानजंतत्वादिति चेन्न ॥ किं भाविनो-
 त्रग्रहणेनादोषात् ॥ भाष्ये नु चेच्छिद्यते इत्यादौ गुणाद्यर्थे मभ्यासकार्येषु वैयर्थ्यधिकरणेनान्वयमाश्रित्य ज्ञापकत्ववर्णितं तत्र स्व-
 स्मिन् चारितार्थमेकवृत्तमात्रमेव ॥ अस्यां च प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽभ्यासपदोच्चारणेन विहितकार्यस्यैव ग्रहणं नुक्चन तथा-
 तथान्वयस्यापीदमेव गमकं ॥ नन्वेवं विद्यथे इत्यादौ उत्सर्गापवादाभावान् पूर्वहलादिः शेषे वस्य संप्रसारणं स्यात् ॥ उभयेषां
 ग्रहणसामर्थ्येन वच्चादीनां गृह्यादीनां संप्रसारणस्य हलादिः शेषापवादत्वेऽप्यस्य तथात्वे मानाभावान् ॥ किंच अभ्यासविकारेऽ-
 न्यस्योभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन बाधे उभयेषां ग्रहणेन संप्रसारणे हलादिः शेषानापत्तिरिति चेन्न ॥ अनया परिभाषया बाधक-
 प्रवृत्तेर्बाध्यप्रवृत्तिविघटिकाया एवाभावो बोध्यते न त्वपवादादीनामपि उत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिर्बोध्यते ॥ तथा च मीमांसन-

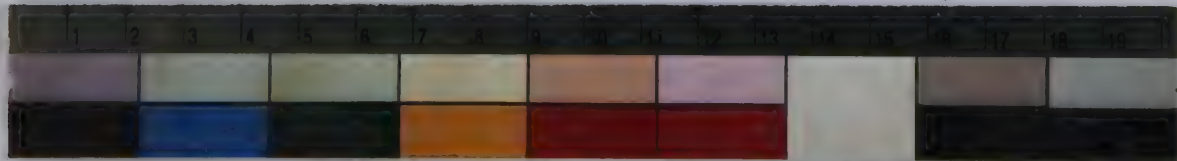
त्रि-
गा-
२५

इत्यादौ दीर्घकृते इत्वा प्रवृत्त्या बाध्यत्वस्य पूर्वप्रवृत्तावपि विविक्त्यद्वयत्वाद्दोषसंप्रसारणप्रवृत्तेरुत्सर्गप्रवृत्त्यविघटकतया तस्याप-
चादत्वेन पूर्वप्रवृत्तिमात्रस्वीकारे बाधकाभावः ॥ एवमुभयेषां ग्रहणेन पुनर्विधानेनापवादत्वात् संप्रसारणस्य पूर्वप्रवृत्तावप्य-
नया बाधकत्वाभावबोधनाहलादिः शेषः सुलभः ॥ ननु कृतीत्येव विभाधेत्यादिसिद्धौ उभयेषां ग्रहणवैयर्थ्यमिति चेन्न ॥ निज्येवि-
भाधेत्यादौ बाधकसंप्रसारणप्रवृत्त्युत्तरबाध्यहलादिः शेषा प्रवृत्त्या पूर्वहलादिः शेषापत्यानन्तरणार्थत्वात् ॥ नन्वेवमववेष्टत-
त्वाद्दोहलादिशेषां पूर्वहलादिप्रवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न ॥ अत्रेह स्वात्परत्वाद्दलादिः शेषे वाणोदागमित्यस्यानित्यत्वात् हस्तात्पूर्वमयादेशेषु
नहलादिः शेषरूपसिद्धिः ॥ यद्वा त्वे लोपेह स्वयणि पुनर्हलादिशेषरूपसिद्धिः ॥ नन्वेव गुणोपड-लुकोरित्यत्रैकपरिभाषा प्रवृत्त्या
दोहोक्त्वात् इत्यादौ पूर्वहस्वे गुणस्य चरितार्थत्वेन लोलयने नो नूयत इत्यादौ परत्वाद्गुणहस्तापत्तिः ॥ ममत्त्वेन संप्रथमप्रवृत्तिक-
ल्पनस्यैव परिभाषार्थत्वेनादोषादिति चेन्न ॥ धर्मिग्राहकमानेन बाधकप्रवृत्तिवैफल्यस्यासंपादिकाया एव बाधकप्रवृत्त्युत्तरवा-
ध्यप्रवृत्तेरनया कल्पनेनादोषात् ॥ प्रकृते च गुणोत्तरहस्वेन तत्र तत्प्रवृत्तिवैफल्यस्य मेवेति तत्र भिषा बाध्यहस्तस्यैव पूर्वप्रवृत्तिः
॥ बाध्यस्य बाधकात् पूर्वप्रवृत्तौ तु अभीभवदित्यादौ सर्वबाध्यस्य प्रथमप्रवृत्तौ पश्चाद्येन नाप्राप्तिन्यायेनोः पुण्य इत्येतत् बाध्यस्य
दीर्घो लघोरित्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात्तुः पुण्यमिति इत्वेत्यलस्य लस्येति न्यायेन दीर्घा प्रवृत्तौ तदसिद्धिः ॥ पिपविषत इत्यादौ दीर्घा
प्राप्तौ धीत्यस्य चरितार्थेपि वर्गप्रत्याहारग्रहो निरवकाश एव ॥ न च विभावयिषतीत्यत्रेत्वस्य चरितार्थमिति वाच्यं ॥ एवमपि वि-
व्यथ इत्यत्र उक्तरीत्या दोषापत्तेर्मेमतु हस्तात्पूर्वप्राप्तौ पुण्यमित्यस्या लोलवदित्यादौ दीर्घा प्राप्त्या चरितार्थस्यागिरवदित्यादौ पर-

राम-
२५

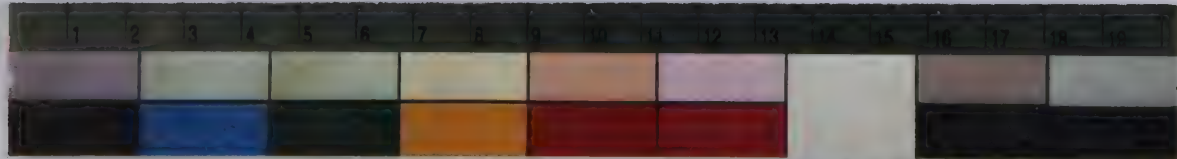
लादी र्घेणवाधितस्यदीर्घोत्तरं प्रवृत्तेर्वाधकदीर्घप्रवृत्तिवैफल्यसंपादकत्वेन पूर्वमेवेत्ते पश्चाद्दीर्घरूपसिद्धिः यत्र वाध्यस्य वाध
 कात्पूर्वपश्चाच्च सफलवाधकप्रवृत्तिविघटिका प्रवृत्तिस्तत्र सर्वथा वाध्यस्य प्रवृत्तिरेव ॥ यथाऽत एकेनिसूत्रे भाष्ये पापचाने इत्यादि दीर्घ
 णवाधितयोरेवाभ्यासलोपयोः पश्चादप्रवृत्तिरित्युक्तं ॥ तथा चायं निष्कर्षः ॥ यत्र वाधकप्रवृत्त्युत्तरं सवेद्यावाध्याप्रवृत्ति संभवः ॥ तत्र
 वाध्यप्रथमं प्रवर्तते ॥ पश्चाद्वाधकं ॥ यत्रापि सफलवाधकप्रवृत्तिविघटिका पश्चात् वाध्यस्य प्रवृत्तिः ॥ तत्रापि पूर्ववाध्यं प्रवर्तते ॥
 यत्र तु पूर्वपश्चाच्च वाध्यस्य प्रवृत्तिः ॥ सफलवाधकप्रवृत्तिविघटिका तत्र नैव वाध्यं प्रवर्तते ॥ इतरत्र तु वाधकस्यैव पूर्वप्रवृत्तिः ॥
 पश्चाद्वाध्यस्येति ॥ केचित्तु सर्वत्र वाध्यप्रवृत्त्युत्तरं वाधकप्रवृत्तिरेतत्परिभाषार्थः ॥ उभयेषां ग्रहणेन च सामान्यत एव लोपात्सं
 सारणस्य वलीयस्त्वमिति विव्यञ्ज्य इत्यादौ न दोषः ॥ पियविषते इत्यादौ विभावपिषतीत्यादौ च चारितार्थे न दीर्घस्यैव वाधकत्वे दी
 र्घसिद्धिः ॥ सीमासने इत्यादावचरितार्थमात्रादीर्घस्यैव वाधकत्वा दित्वे दीर्घसिद्धिः ॥ एवेहि अववेष्टित्यपि सिद्धं ॥ अदृष्टा
 दीर्घेन दीर्घयोरन्ते रूपसिद्धिरित्याहुः ॥ तन्नेति इदमयुक्तं ॥ यत्र वाध्यप्रवृत्त्युत्तरं वाधकप्रवृत्तिस्तत्रैवेति केयदा शयस्य सुच
 चत्वात् ॥ न च दीर्घे कृतेन परकरणान्न को प्राप्नो धर्मिग्राहकमानविरोधः तथा सति नुविधानवैयर्थ्योपन्यातत्रत्यनपरत्वस्य
 बाधाम्यत इत्यादौ भूतपूर्वदीर्घे एव नुक्त्या न्ययत्वात् ॥ रुप्रिको दीर्घव्याख्या किन इत्यस्य चारितार्थोच्च ॥ अनेनाभ्यासदीर्घे इ
 निवदतस्तवाप्येवैव गतिः ॥ पूर्वदीर्घे नुम्विधिवैयर्थ्यापत्तेः कृतेन नुक्तेन न तत्तादीर्घाप्तेरकितग्रहणस्य नुकि दीर्घव्याख्यायत्वा
 संभवान् ॥ लोपस्याभ्यासे कदेशविकारत्वाभावाच्च दोषः ॥ धर्मिग्राहकमानेनैकदेशविकारे एव तत्प्रवृत्तेः ॥ अभ्यासलोपेन तान्ति
 स्य

त्रि.
गा.
३०

पिप्लवस्याभ्यासविकारत्वाभावात् ॥ तस्य दीर्घेण बाधेन तस्मिन् योगविशिष्टाभ्यासलोपस्यापि अप्रवृत्तिरित्यपि भाष्याशय उल्लेखः ॥
॥ सर्वे ये देवाः भव्यमेकदेशुक्तिरिति न चोक्तं नादनेव्यमिति दिक् ॥ एकाज्य इति ॥ अनेका च केः स्य क इत्यादौ तु लिलिनीति प्रत्य
यात्पूर्वमुदात्तवुनिनितादाद्युदात्तमिति स्वरे विशेष इति भावः ॥ पुत्रनिषेधेनेति ॥ अन्यथानमिकं पीतिरेणैव पुत्रबाधसिद्धेस्त
द्वैयर्थ्ये ॥ ७९ ॥ हसितमिति ॥ नपुंसके भावे कः ल्युट् चेति क ल्युटौ च औपवादो नपुंसक इति विशेषोक्तेः ॥ लिङ् लोटविनि ॥ इ
च्छार्थेषु लिङ् लोटविन्यस्य समानकर्तृकेषु नुमुन् इत्यस्यापवादः ॥ अत्र लिङ् लिलिङ् भवत्येव ॥ लिङ् चेति नियमात् लोटपि
वारयितुं शक्यः ॥ ननु नुमुन् भावे कर्तृकर्मणो लिङ् लोटविनिकथं बाध्य बाधकभावः ॥ मैवम् ॥ भावेऽपि लिङ् लोटोर्विधानात्
कृत्यत्वं ग्रहणमिति ॥ ननु कथमेतत् ॥ अहैयै विधानार्थं न योरुपादानमावश्यकत्वात् इति चेन्न ॥ कर्तृरिच्छादित्यादीनां कर्त्रा
द्यर्थान्ते एव कृतं नतदसत्वे इत्यत्रैव तात्पर्येणाहैयैस्याधिकोपिकर्तृरूपार्थस्य तत्र सत्वात् तत्तत्सिद्धेः ॥ ध्वनितं चेदेवा सरूपोऽस्ति
यो इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ श्वः पत्तेति ॥ ननु अनद्यतने इति सूत्रे भाष्ये अनद्यतन इति योगविभज्यसदित्यनुवृत्त्या नद्यतने ल
टः सदिधानेनानद्यतने भविष्यति लुट् मनुमायश्चः सोमेन यस्यमाणः अनद्यतने भविष्यति इत्यादयः प्रयोगाः साधिताः ॥ स
वमेव भविष्यत्युपसंख्याता नागम्यादीनां श्रौत्रा मंगमीत्यादावपि साधुता भविष्यति गम्यादय इत्यत्र भाष्यवार्तिककृतभ्यासुक्ता ॥
तथा चान्न ल्युटिष्ठ एवेति ॥ योगविभागसिद्धस्यासावेष्टिकत्वात् ॥ प्रमिते च वने न लुट् नमानात् ॥ अत एव तत्र भाष्यकृता श्रौत्राग्नीना
धास्यमानेन त्यादयः प्रयोगाव्यन्ययेन साधिता इति दिक् ॥ ७३ ॥ नस्यादिति ॥ समासासिद्धौ न रपदेन विशेषणादिनिभावः ॥ ननु क

राम.
३०

सि

नारशब्दस्येति॥ पुंस्त्रियाः स्त्रियाः पुंसेवा आरोपेण तयोः सामानाधिकरण्यमनभिधानादित्युवाखलतीति सूत्रे शब्दरत्ने स्पष्टं॥ नन्वेति॥
 ननु सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्युक्तत्वात् बहुव्रीहिवत् स्वरूपातिदेशे नमुलभोयेधमेति कथं शंकोऽप्यितिरिति चेन्न॥ विशेषरूपेणेत्यस्या
 नुपूर्वी विशेषरूपेणेत्यर्थभ्रमेण तामुन्याप्यप्रातिपदिकत्वाप्यर्थपरत्वेन समाधानात्॥ विभक्त्या विविधेषु सप्तमीये॥ तेन न गो
 श्वत्रिति विहितविभक्तिस्वरेपि प्रवर्तते॥ नान्तरीयकतयेति॥ अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते सच्चिनाथैव वर्तते॥ अन्तरेभवं अन्तरीयेत
 त्रनत्र समासे कृते षोडशदित्वात् भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् ज्ञानलोपाभावः॥ नत्र स्तार्थे कन्दति भावे इति सूत्रे केयटः॥ न
 नुन्याघ्रीकृष्येति॥ इदमुपलक्षणं॥ माषान्वपत्याभीष्टयदिति णि नौकते सुवनेन समासः स्यात् तदा समासो न ईकार इति णत्वेन स्या
 त् माषचापि ण्डत्यादावेव तस्यात् गर्गभगिनीत्यादौ णत्ववारणाय समासरूपप्रातिपदिकान्यनस्यैव णत्वविधानात्॥ एवं साकृ
 टिनमित्यत्राभिधाविनि इनुणितो विभक्तिश्च प्राप्नोति अणिनुण्डत्यणचनत्रस्तार्थिकत्वेनान्नरंगत्वादणस्यात्॥ ततश्च कृ
 नित्यस्यैवो गत्वादादि वृद्धिः स्यात्॥ प्राक्सुवृत्त्यनेः समासेऽन्तरंगत्वात् पूर्वसमासः॥ अणप्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषोपेतत्वा
 त्॥ वहिरंगः तत्र हि सकृटि नित्यस्मात् समासप्रातिपदिकादणप्रत्यये सनीष्टं भवति॥ अतएवेति॥ कारकांशे बहुलग्रहणात्सि
 द्धत्वे किंतु एकदेशानुमत्येव सिद्धत्वादित्यर्थः॥ तदुभयप्रत्याख्यानमिति॥ परंतु अत्र कारकग्रहणं कर्तृकरणद्वयेन न तत्र विहित
 समासमात्रविषयकं॥ कारकांशे बहुलग्रहणमूलकत्वादस्यासुदेशवाचनिकत्वे चानयेव काष्ठैः पचनितराभित्यस्य व्यावृत्तौ क
 र्त्तृकरणद्वयत्रुद्रहणस्य च वैष्यर्थ्यं॥ ग्रामशब्दस्य गमिन् शब्देन समासे स्त्रियां ग्रामगमिनीत्यत्र णत्वापत्तेश्च॥ अन्तरेव संव

व

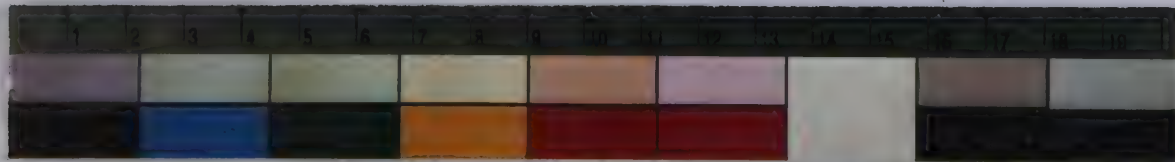

त्रि.
गा.
३९

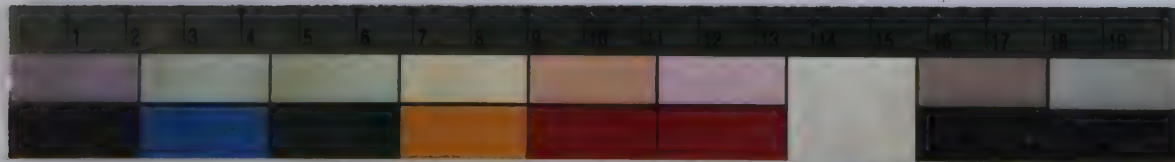
धसामान्यषष्ठेनस्यदेवदनस्येत्यस्त्रीलिङ्गमाषवापिन् शब्देनसमासेदेवदत्तमाषवापिनीत्यत्रप्रतिपदिकान्तेतिणत्वेन॥ न
द्रोत्यानुकृतग्रहणपरिभाषयावापिन् शब्दस्यकृतत्वाद्धीबुत्त्यनेः पूर्वषष्ठीनिसमासेसमासरूपप्रतिपदिकान्तेनान्नस्यणत्वापत्तिः
उपपदमितिङितिसूत्रस्थं भाष्येतुतत्रैवप्रतिकूलं॥ द्वयोः समकालिकत्वेमभिप्रेत्यवार्तिककृताषष्ठीसमासान् उपपदसमासोविप्रति
षेधेनेतिवार्तिकेनविप्रतिषेधउपन्यस्तः॥ तदुत्तरं च नवाषष्ठीसमासाभावादुपपदसमासइतिवार्तिकेनचदर्शितः॥ इदंचखेडन
वार्तिकेभाष्यकृताद्देवाव्याख्यानं॥ तत्रचासुव्याख्यानेनवायौविप्रतिषेधे नकिंकारणंषष्ठीसमासाभावादुपपदसमासोभविष्य
ति॥ गतिकारकोपपदानामितिसुबुत्त्यनेः प्राक्समासवचनादिति॥ अंतरंगवहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगइतिनद्वावंकैयटआ
ह॥ द्वितीयं व्याख्यानं॥ अथवाविभाषाषष्ठीसमासः॥ यदानषष्ठीसमासः॥ तदोपपदसमासोभविष्यतिप्रयोजनाभावादिप्रति
षेधोनपठितव्यइति नदाशयंकैयटआह॥ तथाचनवेत्यादिखेडनवार्तिकस्येवायुक्तत्वात्फलाभावाच्च विप्रतिषेधोनपठितव्यइ
त्यर्थद्वयमुक्तंभवति॥ नेत्यात्रांतरंगवहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगस्यप्रथममुक्तस्यप्रत्याख्यानगोपिप्रतीयनइत्याहुः॥ विशेष्या
न्व-यित्वमितिपाठः॥ प्रायइति॥ मुकपालौघटश्चित्ररूपवान्लंबकणौ वृहत्कुक्षिरित्यादिव्यावृत्तयेइदं॥ तत्रहीति॥ हैकुलि
जिकइतिदोक्षितोक्तं अयुक्तमेवेतिभावः॥ परमदृष्टदिनिपाठः॥ सुदृष्टदिनिपाठस्त्वयुक्तः तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवैष्टे
नसमासानौदात्तत्वस्यदुर्लभत्वान्॥ चड्यपिइति॥ ननु ऋदृशिभ्यांचडुलेभइतिचेन्न॥ ऋदृशेभ्योऽङीत्यनुवर्तमानेभ्यय
नेरइतिचड्यपिस्यात्॥ न्यायमूलेति॥ डि-निद्रस्वश्चेत्यत्रवाचिद्रस्वश्चेत्येवसिद्धेवासीतिव्यर्थंसदस्यांज्ञापकइतिकेचित्॥ ननुम

द्वेषितः ४॥

राम.
३९

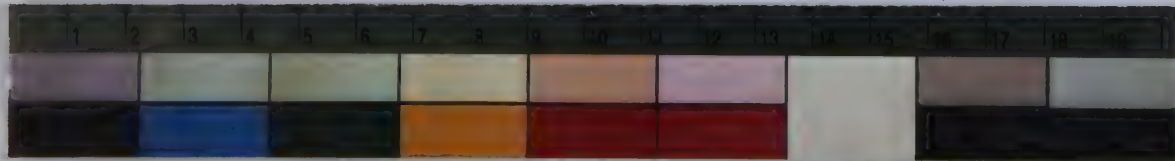
निश्चोभाचेतिविग्रहेद्वंद्वीनि पूर्वनिपातनापत्तिः॥ नलोपः सुबितिसूत्रस्य भाष्यरीत्या पूर्वप्रयोगे यस्यचित्त्वं भावितस्य पूर्वनिपातइ
 त्यर्थेनात्र पूर्वप्रयोगेन दीत्वेन चित्त्वाभावात्॥ अंगाधिकाराभावेन प्रत्ययस्य निमित्तत्वाभावात्॥ एवमर्थस्य फलेद्युलिहाविति
 यथा न्यासेन वा मीत्यतस्माद्वच्येण डिः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति॥ न चित्रडादौ मत्यादीनां न दीत्वमिति चेत्सत्यम्॥ एवमपि वा मि
 द्वस्वइति न्यासेन सिद्धे वा मीतिसूत्रस्योक्तपरिभाषाज्ञापकत्वात्॥ न चैवं ज्ञापितेपि न स्वस्मिंश्चरितार्थे डिः द्वचनेषामि अटा
 नदीत्वापजीव्यविधानेन सूत्रारंभसामर्थ्येनास्मिन्नदनाश्रयणमिति वाच्यम्॥ अस्यापि यदागमन्यायेन सन्निपातविधा
 नाभावसंपादनात्॥ स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात्॥ किंच स्वरतीति सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनयानद्यताद्विहितस्येत्यर्थेन
 यणुत्तरमाह प्रवृत्त्या यणैव नदीत्वविनाशेनादिनैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः॥ तस्माद्वामीत्यस्य ज्ञापकत्वं सुस्थिरं॥ कृतितुक् ग्रहणा
 दिति॥ परपरया बहिरंगत्वस्यानाश्रयणाच्चित्यमेतत्॥ यथा कथंचिदिति॥ नाजानंतयेपरिभाषायेतदप्रवृत्तेरेवमुक्तिः यद्वा
 पूर्वकिंचेत्यादिना तु द्विधौ बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्युक्तैरेवमुक्तं॥ केचिदिति॥ न्यायमूले त्वारभ्येतदेतत्केषांचित्प्रशोबो
 ध्यः॥ अजंतनपुंसकशेखरात्॥ परेतुक्त्वे जंतसूत्रे भाष्ये आधयेद्व्यादौ अव्ययसंज्ञावारणायानिकारोकारप्रकृति
 रिति प्रवृत्तेर्वा न्तिकंसन्निपातपरिभाषया प्रत्याख्यायकः पुनरत्र विशेषः॥ एषापरिभाषाक्रियेत अनन्यप्रकृतिवैच्येते
 न्यविशेषमाशंकावश्यमेषापरिभाषा क्रीयेत बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं॥ न्यायसिद्धत्वेऽवश्यकर्तव्ये
 त्युक्तिश्चासंगता॥ किंच न्यायसिद्धत्वे विशेषणविशेष्यभावोपेतत् प्रवृत्त्यापत्तौ न प्रत्ययः॥ पूर्वपरसन्निपातनिमित्तक

त्रि.
गा.
३२

इति भाष्या संगतिः ॥ अथैकदेश्युक्तिवत्कल्पनं तु विरोधि भाष्यान्तरादर्शनात् बाधकाभावाच्चायुक्तं ॥ न च वर्णाश्रय इति वार्ति
कं प्रत्ययः साक्षादेव निमित्तं नेति व्याख्याय न प्रत्ययेत्यादि नोक्त्याख्या दूषयित्वा ग संज्ञाद्वारेण प्रत्ययो न निमित्तं स्यादित्यभिप्रा
येणा ग संज्ञा तर्ह्येति निमित्तं स्यादिति प्रकारान्तरेण भाष्यकृता तत्तत्प्राख्याते ॥ तत्र शैवो गार्ग्यो वै न ते य इत्यादावपि तस्या लोपनिमि
तत्वा नापत्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यं बाधकमिति वाच्यम् ॥ तद्वैयर्थ्येनाग्रिमस्या ग संज्ञेत्यादेस्तथा त्वेपि न प्रत्यय इत्य
स्यैकदेश्युक्तिवत् बीजाभावात् ॥ वस्तुतोग संज्ञेत्यपि नैकदेश्युक्तिः ॥ अंग संज्ञा विधौ यस्मादिमुपा नंतं च प्रत्यविधौ तदंत विधि
र्येन रूपेण उपा नत्तेन रूपेण परमशेकः ॥ अत एव भुनक्ति इत्यादौ न दीर्घः ॥ तथा च दाक्षिरित्यादौ अदंत प्रकृतैः प्रत्यय
स्य चानंत्ये अंग संज्ञानिमित्तं तच्च लोपे न प्रयति ॥ विशिष्टप्रकृतेरानंत्ये नाशात् ॥ शैव इत्यादौ विशिष्टप्रकृतेरानंत्ये नां
ग संज्ञानिमित्तं ॥ न च शैव इत्यत्रापि प्रातिपदिक प्रत्यययोरानंत्ये अंग संज्ञानिमित्तं तच्च लोपे न प्रयत्येव प्रातिपदिकत्वं
नाशादिति वाच्यं ॥ लोकि कैकदेशविहृतम्यायसाशस्त्री येपि प्रवृत्त्या तेन प्रातिपदिकत्वस्य सुलभत्वात् ॥ यदा गमन्यायस्तु
शास्त्रीयैकार्थ्येन वेति नुक् युकोरेतत् परिभाषासंचारे भाष्य कृदुक्तो न विरुद्धः ॥ यद्वा यदा गमन्यायो नैतत् परिभाषाविघ
कटः ॥ रुच्येन तसूत्रस्य भाष्यात् ॥ न चैवं दाक्षिरित्यत्र वृद्धे लोपस्य बलवत्तामृवं लोपेऽदंतत्वाभावेनांगत्वाभावात् वृद्धा
नापत्तिरिति वाच्यं ॥ घटत्वस्य वांग संज्ञायाः अलवृत्तित्वाभावेन स्थानिवत्त्वेन तस्मात्तथात् ॥ इदं विधौ बलपदस्य वांग संज्ञा
यो यच्छब्दस्यालमात्रोपस्थापकत्वाभावाच्च ॥ ग्रामणिकुलमित्यादौः शीश्रयत्वेन ह्रस्वस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्च नुक्

राम.
३२

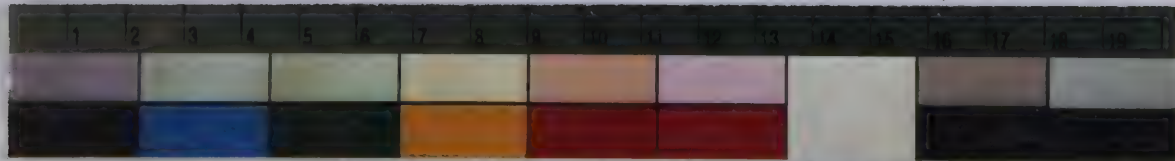
निसृणाभित्यादौ नृत्रयादेशस्यापि विभक्तिविशेषापेक्षतेन बहिरंगत्वसाम्यात् निसृणादेशेन विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥ विशेषापेक्षस्य बहिरं
गत्वेन पुंयोगादि निसृत्रे सोऽकृदि नभित्पदाहरणे भाष्यकैः पदयोः सष्ठमा ॥ षत्तुकोपित्यत्र यथाननुकग्रहणवे यथ्येतथोक्तं प्राक् ॥ कृत्तिनु
कग्रहणनुभाष्यकृताप्रत्याख्यातमेव ॥ नृकुविधौ बहिरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्तिज्ञापने फलाभावाच्च ॥ किंच विशेषणविशेष्यभाव
सन्निपातस्यापि ग्रहणग्रामणिस्तत्रमित्यत्रापितु कनस्यात् ॥ द्रुस्वतुकोस्त्वत्रसाम्यं ॥ तुकः पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयनिमित्तत्वात् नतश्च
नात्रानतरंगपरिभाषोपनिष्ठते ॥ यतुवासीति सूत्रमस्यापरिभाषायाज्ञापकमिति ह रिदीक्षितेनोक्तं नत्र ॥ मतिश्चोमाचेति विग्रहे द्द
यीनिपूर्वे निपातानापत्तेः ॥ नलोपः सुविति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वप्रयोगे यस्य धित्वेनेत्यपूर्वे निपात इत्यर्थेनात्र पूर्वप्रयोगे अंगा
धिकाराभावेन प्रत्ययस्य निमित्तत्वाभावात् ॥ एवमर्थस्य फलेऽलिहाविति ॥ वस्तुतोयदागमन्यायेनापि सन्निपातविधानाभाव
संपादने ॥ ज्ञापकं चात्र नतिस्ति निषेधः ॥ अन्यथा परत्वात् निसृदेशे सन्निपातपरिभाषयानुलोऽप्राप्तौ न द्वैयर्थ्यं ॥ तदेतदभिप्रे
त्य कृत्मेजं न सृत्रे प्रतिविधेयं दोषेऽपि निसिद्धौ न भाष्यव्याख्यावसरं कापयतीत्याकारो न भक्तः पुक्कनव्यवधायक इत्युक्तं कैयटेन ॥
नलोपः सुविति सूत्रस्य वृत्रहभाभित्यादौ सन्निपातपरिभाषायानुस्वारणपरं भाष्यत्वेकदेश्युक्तिः ॥ नपुंसके वृत्रहेत्यत्रानयानुग
वारणासंभवेन कृत्तिनुकग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एतेन कृत्तिनुग्रहणानुविधौ बहिरंगपरिभाषानेत्यपि पशस्ते ॥ वृत्रहपुत्रइत्याद्यर्थतदा
वश्यकत्वात्तेन प्रियति सृणितानि कानि इत्यादौ नृम्तेषामित्यत्र सुट् पचमान इत्यत्र मुक्चसिद्धः ॥ मुक्नुअधिजिगासमान इत्यत्र श
पेवाधित्वाचेरितार्थः ॥ एवं च ग्रामणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ अंतरंगपरिभाषयैव न चापिशरणमित्याहुः ॥ स्वाति

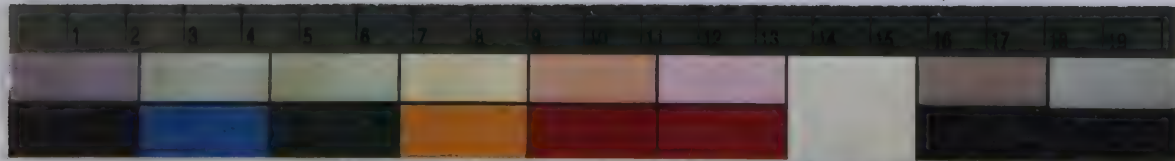
त्रि-
गा-
३३

रितस्येति ॥ शतानीत्यादौ स्वस्य स्वनिमित्तविघातकत्वेपि सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ननु शतानीत्यत्र स्वनिमित्तभूतः सन्निपा-
तोऽजंतस्य सर्वनामस्थानेनानंतर्गस्य सचस्वेनैवापहतः नांतसर्वनामस्थानयोः सन्निपातोलुकाविनाशः ॥ सचननुमोनिमित्तं द-
निकथं सन्निपातपरिभाषया लुकोच्चारणं ॥ एवं श्रीपायेत्यत्रानया कथमालोपचारणं ॥ एवं नदीत्यादौ अनया संबुद्धि लोपाभावापाद-
नं कृत्वे जंतस्यैवाप्यकृताकृतं ॥ नदीतांगसंबुध्योरा नंतर्गस्य स्वयमनित्यमित्यर्थे तु द्वस्वेनैव विनाशितत्वात् ॥ द्वस्वातांगसंबुध्योरा-
नंतर्गस्य लुकाविनाशेपि स्वानिमित्तत्वात् ॥ स्वसंपाद्यनिमित्तविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थे तु भवतीत्यादाववादेशस्य गुणः ॥ ता-
भ्यामित्यादौ दीर्घत्वेनैसादीनां तदाद्यत्वकादेशादयो निमित्तानि न स्युरिति महोपपन्नवः ॥ दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति
कृत्वे जंतस्यैवाप्यस्य दंतजलोजलिता च ॥ एवं आधयेकुंभकारभ्य इत्यादौ गुणत्वेन त्वयोनिमित्तभूतसन्निपातः घ्यतादंतविभक्त्योः
सचस्वेनैवापहत इति कथमियमुपनिष्ठतामिति चेन्न ॥ श्रीपायेत्यत्र बहुवः प्रकाराः प्रभायामस्माभिर्दर्शिताः ॥ शतानि नदीत्यादौ
तु भजादंतविभक्त्योः सन्निपातस्य स्वेनानाशेपि स्वनिमित्तभूतांगविभक्त्योः सन्निपातोऽवशिष्यत एव ॥ नन्विदं मंगमन्यदेवेति वाच्यं
॥ शास्त्रीया शास्त्रीयधर्मसाधारणाभ्यां यदागमैकदेशविकृतन्यायेन चतत्त्वप्रत्यभिज्ञानात् ॥ नचैवं भवति ताभ्यामित्यादौ गुणदीर्घ-
त्वादीन्यपि न स्युरिति वाच्यम् ॥ गुणादिषु कृतेषु शास्त्रीया शास्त्रीयकार्यसाधारणाभ्यां ताभ्यां स्वनिमित्तभूतसन्निपातसत्त्वविज्ञानेन
तद्विघाताभावात् ॥ नदीशतानीत्यादौ लुक्लोपयोस्तद्विघातोस्तेव ॥ प्रत्ययलक्षणस्य शास्त्रीये एव प्रवृत्तेः ॥ एकदेशविकृतन्यायेन
विकृतावयवबुद्धेरभावात् ॥ तथा च सन्निपातलक्षणविधौ निमित्तभूतस्यानंतर्गस्य विघातेन तत्प्रतियोग्यनियोगिनोरन्यतरस्य त-

राम-
३३

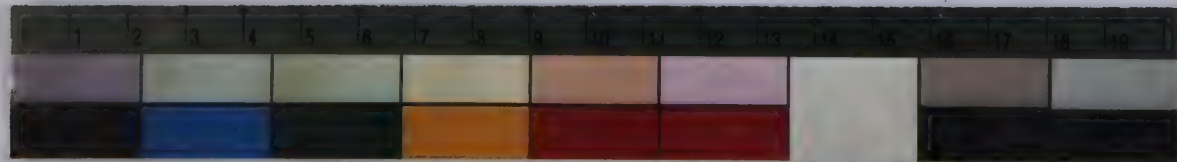
द्विशेषणयोर्वाविधानकविधेः स्तोत्रनिमित्तं इत्यर्थ इतिदिक् ॥ ननु निस्तद्वत्प्रकृतेः रामायेत्यत्र प्रत्ययस्य साकल्येनापहारात्तलौकि
 कैकदेशविकृतन्यायावतार इति कथमत्र परिभाषोपनिष्ठतां इति चेदत्रायेति स्वर्यः ॥ अत्र सन्निपातशब्देनानंतर्यमेव उक्तमुक्तेः ॥ स
 च स्वनिमित्तभूतः स्वसंपाद्यश्च ॥ यदा स्वनिमित्तभूतयोस्तत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानयोश्च सन्निपातोत्रग्राह्यः ॥ प्रत्यभिज्ञाचतस्र्यानि क
 तया वालौकिकैकदेशविकृतन्यायेन वा यदागमन्यायेन वा ॥ तत्राद्यस्यादाहरणं निस्वः रामायेति स्वनिमित्तप्रकृतिप्रत्ययस्थानि
 कत्वात् ॥ द्वितीयस्य नदीकुंभकारेभ्य इति ॥ तृतीयस्य शतानीति ॥ तद्विघातकत्वे चानेकधा क्वचिदानंतर्यमात्रस्य यथायासाशकदो
 पदतौ इयेषे न्यादौ क्वचिदनुयोगिनः यथानदीशतानीति प्रतियोग्यनुयोगिनोरलसमुदायविघातसमुदायलोपात्मक एव नैक
 देशलोपः न विकारः ॥ नेदमदसोरिति ज्ञापकात् ॥ अन्यथेभिरित्यत्र भिन्ननिमित्तस्य तदाद्यात्वं स्य तद्विघातकैः सन्निमित्तत्वाभावेनै
 सोऽप्रकृति सिद्धे स्तद्वैयर्थ्ये ॥ तेन भवति तैरित्यादौ गुणैसादेः प्रकृतिः ॥ ननु यूयमित्यत्र जसः शीकस्मान्न संकृतिन्यायादिनिभाष्य
 विरोधात् ॥ तस्मादनयैव परिभाषया सवारणीयः ॥ सचोक्तरीत्या न संभवतीति चेन्न ॥ शेषेलोपद्विलोप इति पक्षाश्रयणात् पक्षद्वय
 स्थापिभाष्यस्थितत्वात् शेषेलोप इति सूत्रस्य शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं इति भाष्येन निमित्तसमपेक्षशेषग्रहणाभिप्रायकं ॥ अत एव न
 सादीनाम इति सूत्रेदिलोपपक्षावभावाद्येति वार्तिकसंगच्छते ॥ अन्यथा तेदस्यत्रापि शीभावानापत्तिः ॥ एवमेव नुभ्यमस्मादित्यादौ
 स्मायादयः परिहर्तव्याः ॥ प्रतियोग्यनुयोगिनोरलरूपयोस्तयोर्ध्विशेषणैः लरूपेन योश्च तन्मात्रविकारान्य एव विघातः स च स
 विशेषणयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः सवैविकारः ॥ अलमात्रलोपश्च ॥ आद्यं अनिजरेण अनिजर इत्यादि द्वितीयंगव्यिनेत्यादि अ

त्रयस्मल्लङ्घितलोपाभावः॥ अत्र बहुवचने इति सूत्रे अलीति॥ तद्विरामाणाभित्यत्रैवाभावाय॥ मारणतोषणेति जानते रूप
धातुस्वार्थमित्येव न देतदभिप्रेत्य कृत्ये जेत इति सूत्रे भाष्ये एतत्परिभाषा दोषेषु पुक्कदस्वत्वस्यादीदपत्॥ मनुष्यविभक्तपुद्गल
त्वे पूर्वनिघानस्य॥ अग्निमान्परमवाचायादेशः॥ सुपिचेति दीर्घस्येत्प्रातिविधेयदोषेऽप्युक्तं॥ असुनादित्यत्र दीर्घसुन॥ ना
शब्दे यत्कार्यं तत्र सुभावस्य न सुने इत्यत्र भाष्यकृतोक्तेः॥ एतत्परिभाषाफलत्वेनास्योपन्यसनपरं कृत्ये जेत इति सूत्रस्य भाष्ये तु पूर्वप
क्षिणः॥ अतएवानेमुगिति सूत्रे मुकिदीर्घापादितः दोद्वोरिति सूत्रे भाष्ये दांतधांतयोर्नत्वधत्वे आपाद्यथांत इति सिद्धं जितं तेन
नैवाटकर्षुक इत्यत्र द्वस्वः जग्धमित्यत्र धत्वं अष्टानामित्यत्र हलिविधीयमानमात्वं एधेते इत्यत्र गुणः कुमायै इत्यत्र यणश्चि
इत्यत्रेयङ्-सर्वावित्यत्र यणते इत्यत्र गुणः सर्वेषामित्यत्रैव प्रणामित्यत्रात्वं सत्रं कुंभरित्यत्र कृत्वं गवाग्रमित्यत्र शीघ्रैः नडा
नित्यत्र यणरागैरित्यत्र ह्रस्वसिद्धाति॥ सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेन समाधानेन विशिष्येत दोषगणनभाष्येण विशिष्य
न नदोषपरिहारोपायप्रदर्शनपरकैपटेन च विरुद्धं॥ आर्द्धधातुक इति सूत्रस्य आतो लोपदृष्टस्येति प्रयोजनपरभाष्येन नित्यत्वा
त्पादेशात् पूर्व आतो लोपापत्तिः स्यादेशस्तु न स्येत्यत्र चरितार्थः॥ अत्र प्रत्ययोपदेशो अकारांताभावेन लोपाप्राप्तेरित्यभिप्रायकमिति
न तेनाप्यनित्यत्वं प्रत्याशा॥ एवं तर्हि माभूदिति भाष्येन असिद्धवत्सूत्रेणागृहिण्यादिसिद्धौ तत्रानुवर्तनीयं इत्यभिप्रायेण विधिश्चा
पूर्व एव तेन पपिचानित्यत्रालोपः सिद्धः॥ तस्य नियमत्वेन विधित्वाभावात् कुत इति चेत्॥ धमिग्राहकमानादित्यवेदि॥ अस्यां च
परिभाषायां न निस्त्रितिनिषेधो ज्ञापकः॥ तत्र च निस्त्रादेशो विधिरेव तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानित्यदर्थमेवाकर्त

येत्युपसंहारभाष्ये कर्तव्येनानेनैर्यविधानांशे परिभाषासिद्धावपितत्प्रतियोग्यनुयोगितद्विधातकांशः पूर्वाभिप्राया
 धर्मिग्राहकमानादेवचानेनैर्यरूपसवचात्रसंनिपातः ॥ अतएवदासिरित्यादौ लोपः सिद्धः ॥ प्रत्ययस्यानथात्वान् ॥ अंगसंज्ञापातु
 यस्मादित्यनेनावधिमात्रपरामर्शेननुप्रत्ययविधौ येनरूपेणोपादानेनैर्यरूपेणेति ॥ प्रतिविधेयमितिसिद्धांतभाष्याभिप्रायः ॥ धर्मि
 ग्राहकमानादेवचत्रिपादीस्थस्यसंनिपातविधातकस्यनैषाः प्रवृत्तिकानेनपंचानामित्यत्रनलोपः सिद्धः ॥ एतेनत्रिपाद्यामपिस
 षाप्रवर्ततेऽनित्यावेषा अनित्यत्वेचपरिगणितेष्वेवेतिनन्योक्तमपास्तं ॥ जग्धंसञ्चुद्धुः पचानांगवाग्रमित्यादिषुपरिगणितानि
 रिक्तेषु उक्तीत्यादौषापत्तेः ॥ वृत्रप्रइत्यत्रानयैवपरिभाषयाणत्ववारणेकुव्यवायइतिवार्तिकवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ दोषाः
 स्वत्वपिसाकस्येनपरिगणितोद्विपूवौक्तभाष्येपरिहारस्यानुक्तसाधारण्यानेपिपरिगणितप्रायोद्विअभिप्रायकः सपरिहारेपाय
 आस्माभिः प्रदर्शितः ॥ केचिनुवामीति धर्मिग्राहकमानादंगाधिकारेस्वैषेतिनन् ॥ कुंभकारेभ्यइत्यत्राकजापत्तेः लुत्वावित्यत्र
 टावापत्तेश्च ॥ तस्यज्ञापकतायादृषितत्वाच्च ॥ अनिमित्तमित्यत्रानिमित्तत्वसाक्षात्परपर्याचयथाकथंचित् अनएवऊदुपधत्वम
 कित्वस्येतिवार्तिकसंगच्छते ॥ तत्रोदुपधत्वशब्देनन्ययोजकोनलोपोलक्ष्यते ॥ ऊदुपधत्वस्यविधिनाभावात् ॥ सचोदुपधत्व
 संपादनद्वाराऽकित्वस्यनिमित्तनेत्यर्थः ॥ नन्वेवंयासेत्यत्राऽत्वमपिसुलोपनिमित्तनस्यात् इतिचेन्न ॥ संज्ञानिरिक्तशास्त्रविहितका
 र्यातिरिक्तधर्मद्वारैवनिमित्तनेत्यर्थाददोषः ॥ अतंकित्वस्योपादास्तेतिवार्तिकोपपत्तयेसंज्ञानिरिक्तेतिदिक् ॥ नाग्रहइति ॥ इदमंग
 संज्ञानर्हिइत्येकदेश्युक्तिरितिपूर्वेग्रंथविरुद्धेनिष्फलं च ॥ लुङ्माभूदिति ॥ नन्विदेकार्यकालपक्षेवायथोद्देशपक्षेवा ॥ नाद्यः एतदु

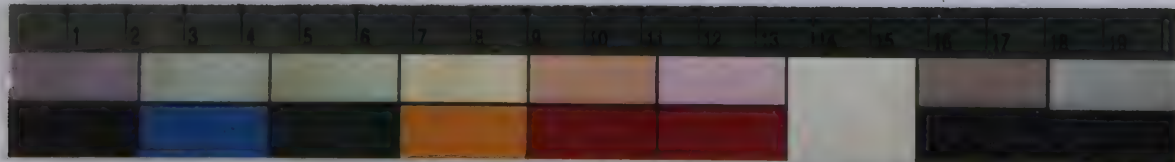

त्रि.
गा.
३५

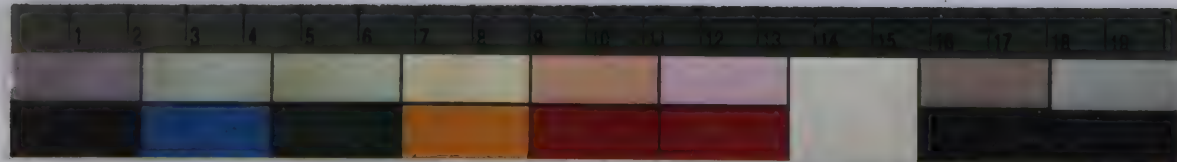
निमित्तविघातकत्वात्

दाहरणेत्यादिसमाधानासंगतेः॥ अकञ्जनिमिताव्ययसंज्ञापरंपरयाविवक्षितत्वात्॥ नांत्यः॥ लुकं प्रतिगुणादेशनिमित्तत्वादिति चे
न्ननिमित्तत्वस्य परंपरयाविवक्षितत्वेन लुकं प्रतिगुणस्यानिमित्तत्वात्॥ इतो न्यत्रेति॥ इदं गवाग्रमित्यत्र सन्निपातपरिभाषाया अ
नित्यत्वाद्दीर्घे इति॥ अष्टानोपचानामित्यत्रास्या नित्यत्वादिति चेश्वरेण विरुद्धं इदं॥ कृतकुगागमेति॥ अकारो विव
क्षित इति भावः॥ एतेन बिल्व एव बिल्वकः तत्र भवो वैल्वकः तस्मात्प्राञ्चीनाच्छेः णोलुगभावा यच्छुग्रहणमित्यपास्तं॥ बिल्व एव
बिल्वकः तस्मात्प्राञ्चीनाच्छेः शेषिकेः णिष्ठस्य लुगभावा यमूलोक्तार्थस्य शुग्रहणेऽप्यावश्यकत्वात्॥ एककालिकत्वेति॥ कालश
ब्दाद्भुजिगमकत्वादेकशब्दस्य कालशब्देन समासे समकालिकवत्साधु रिति भावः॥ न्यायसिद्धापीयमिति॥ सन्नियोगशिष्टानां सह
वप्रवृत्तिनिवृत्तीदृशमित्यर्थः॥ अतएवागस्तीय इति सिद्धं॥ लुकि निवृत्ते आगस्त्यादेशस्यापि निवर्तनात् सन्नियोगशिष्टत्वं चैकभ
वत्तिक्रियान्वयित्वे॥ तच्चानुवाद्यमानस्यापि इति बहुयत्वेत्यादौ दीपिनिषिद्धेन॥ यत्र च शब्देन तत्र सोऽप्याह तेभ्यः॥ अन्यतरा
पाये इति नुनत्यायलभ्यं समुच्चये सह प्रवृत्ते लोके दर्शनेपितस्यादर्शनात्॥ इदं विदोः पत्यस्त्रौ ज न पदशब्दादित्यत्र तस्यानश्चेति लु
कं॥ इष्टनिवृष्टस्यैवानिदेशाद्गुणवचनत्वाभावेनास्मादिष्टनोदर्शनात् न पुं वद्वाव इति कैयटाशयः॥ अपत्यमेकौ गुणः धनमेकौ
गुण इति भाष्यत्वेकदेश्युक्तिरिति तत्पुरुषशेखरेण्येवोक्तमित्यन्ये॥ सिद्ध इति॥ तत्र विधिश्चोभावसाधनोप्याश्रीयत इति भावः॥ प
रे तु धर्मिग्राहकमानाल्लुग्विषये वैषापरिभाषाते न येनेय इति सिद्धं॥ अतएव तात्तौ यीक इत्यत्र संप्रसारणस्यानिवृत्तावपिनती
यस्य निवृत्तिः॥ एवं हि फौलिरपि सिद्ध्यति॥ एवं खेय इत्यत्रेव स्य निवृत्तावपिन क्यपो निवृत्तिः॥ धिनोतीत्यत्र चातो निवृत्ता

राम.
३५

वपिनोप्रत्ययनिवृत्तिः ॥ नह्यत्र भावसाधनविधिशब्दाश्रयणेन निर्वाहः ॥ पूर्वस्य स्थितेरभावात् ॥ किंच भावेकावपिविधि
 शब्दउत्पादनार्थेन स्थितिपरः ॥ एतत्फलत्वेन भाष्ये दाहते धिन्वतीत्यत्रेऽउत्पाद्यत्वात् ॥ आगस्तीयः वहयतीत्यादितु उक्तरी
 त्यासहैव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरंगीकारात्सिद्धं ॥ जातनिवृत्तिस्तु ज्ञापकसाधैव ॥ अनया जातनिवृत्तिबोधनद्वारा प्रकृतिस्थितिरेव बोध्यते
 ॥ तेन पंचेदद्रव्यत्राकारस्य त्रिकमित्यत्र च रिशब्दस्य श्रवणं सिध्यतीत्याहुः ॥ अतएवेति ॥ ज्ञापकसिद्धत्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ तत्सिद्धत्वे
 चलुग्विकरणस्यैवेति ज्ञापनेपिसूतिसूयत्योः पृथक् निर्देशस्य सार्थकसंभवात् तथापि ज्ञाप्यतेति भावः ॥ परंतु अलुग्विकरणत्वे
 नेवाश्वत्थविकरणत्वेनापि साहचर्याश्रयणसंभवात्कैयटोक्तज्ञापकं सुस्थमेव ॥ स्वरतीति सूत्रे प्रदीपे बहुपुस्तकेषु सावधारणः
 पाठः गतिस्थितिस्तु त्रैपिबतेरिति वार्तिकं तु अस्तेभूभावेति चोलुगर्थः ॥ घुसाहचर्येण परिच्छेदकन्याया प्रवृत्त्यभिप्रायकं ॥ पाग्रह
 णे च पिबतेः सवेत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य त्वयं भावः ॥ घुमास्येत्यत्रापि पूर्वोत्तरसाह
 चर्येण लुग्विकरणस्यैव ग्रहणापत्तिवारणाय लुग्विकरणपरिभाषायाः साहचर्यपरिभाषाबाधकत्वोचित्यात् ॥ घुसाहचर्ये
 पिलुग्विकरणपरिभाषाप्रवर्तनं तस्य ॥ अस्तेभूभावेनैषा धर्मिग्राहकमानेनादेशत्वानाक्रान्तेत्येव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति
 ॥ अतएवोपात्तव्याहुः सदतिस्तु नयापरिभाषया च सतेरेव ग्रहणं ॥ घटादौ च परिभाषाहयवत्तादृयो ग्रहणमिन्याहुः ॥ प्र
 जिघापयिषतीति ॥ जिहननीयिषतीत्यत्र कुत्ववारणाय भासांगतिमित्प्रत्यययोः कुत्वविधावेकत्वविज्ञानादिति भावः ॥ संज्ञाप्र
 वेकेति ॥ स्वरूपं तपरः अणुदिदिनिसंज्ञानिरिक्तसंज्ञेत्यर्थः ॥ असाध्येवेति ॥ बहुशिष्टप्रयोगान्महाकविप्रयोगाच्च एषोदरोदि

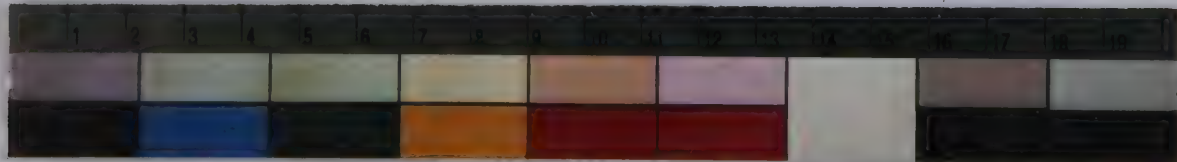
त्रि.
गा.
३६

त्वात्साधुत्वं बोध्यमिति तत्त्वं ॥ समुदायस्यैवेति ॥ इदं तु न युक्तं निर्दिश्यमानपरिभाषया समुदायस्यादेशाप्राप्तेः ॥ विभेदेत्यादौ न धा-
त्विति निषेधस्तु न ह लादिः शेष इत्यत्र प्रत्ययाद्येपेमाना भावात् ॥ विस्तरेणैतत्पूर्वमिति रूपेण ॥ तर्कमूलेयमिति ॥ तस्मिन् चित्वा-
दिविषये त्वनूयमानविशेषणव्यवस्थापकत्वेन चारितार्थयास्तद्विशेषणेन व्यवस्थापकत्वमिति तर्कबोधः ॥ भाष्यात्तरीत्येति ॥
तत्र हि भस्मस्यास्मिन् यजादिभिरनोविशेषणाच्चानसंक्षेपेन त्रदोष इत्युक्तां गस्य विशेषणमित्युक्तमिति भावः ॥ क्रियाजनका-
र्थेति ॥ तद्विशेषकर्त्राद्यर्थकेत्यर्थः ॥ तत्त्वचकर्तृत्वादिविशिष्टस्य तत्राभेदेनान्वयिनो वार्थकस्य वाचकत्वं ॥ ननु नमस्यतिदे-
वान इत्यत्र द्वितीया चतुर्थ्याभिन्नायेते सप्रधारणायोगेनेकार्थत्वाच्चतुर्थ्यपिकारकविभक्तिः स्यात् तदस्यति क्रियाकारकभावे-
नेति चेन्न ॥ यस्मिन् शब्दे यस्याः कारकार्थत्वं तस्मिन्नेव स्वातंत्र्येण प्रयुज्यमाने तस्यास्तदर्थकत्वे एव कारकविभक्तिर्वागीकारात् ॥
प्रथमाया अभ्ययेषु कर्त्राद्यर्थकत्वाभावेऽपि रुद्र इत्यादौ तिष्ठत इत्यादियोगे तदर्थकत्वमेव ॥ चतुर्थ्यास्तु हरये नम इत्यत्र तस्मि-
न्नेव नमः शब्देन कर्त्राद्यर्थकत्वमिति नकारकविभक्तिर्व ॥ ध्वनितमिति ॥ ननु लस्य लक्षणभावे यस्यैवेति सप्तमी अधिकारयो-
गे चापरेत्यर्थे भेदाद्युपपन्नसप्रधारणेति कथमेतदिति चेन्न ॥ कथमपिकारकविभक्तिः तत्संभवे उपपदविभक्तिर्न कर्तव्येत्यर्थेना-
दोषात् ॥ अत एवोद्देश्यत्वाच्च विवक्षायां देवाय नमस्करोतीति न प्रयोगः ॥ यत्किंचित्क्रियेति ॥ यथा राज्ञः पुरुषेभ्यश्च पुरुषस्य रा-
ज्ञा स्वस्वामिभावे राजकर्मकसेवायां कर्तृक्रियाभावमूलकः अस्ति क्रियायाः कर्तृक्रियाभावस्तु न तथेति प्रथमैवेति ॥ तदर्थेति ॥
अत एव वीरुपधा इत्युपधाग्रहणं चरितार्थं ॥ ॥ इतराव्यवधान इति ॥ तेन च लीङ्ग्यत इत्यत्र द्वयोर्लत्वसिद्धिः ॥ अगावयवे

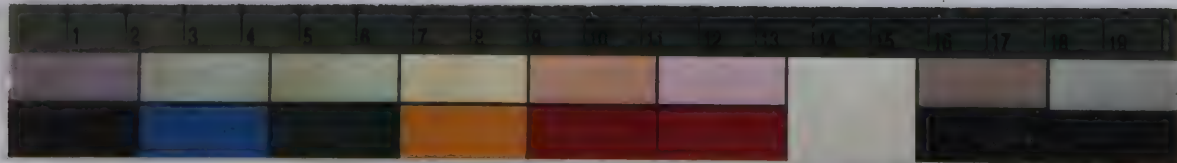
राम-
३६

ति ॥ अंगावयवश्चासौ यजादिपरश्चेति कर्मधारयः ॥ उदात्तनिर्देशादिति ॥ तत्र हि नेता सोता माषवापेणेत्यादावेव न त्वसत्त्वणत्वा
 दीनि स्युर्ननु नमसि च निमाषवापाणा इत्यादावित्याशङ्क्य त्रैषा परिभाषा च नेतत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः अनेन्यविकारेण्यस
 देशस्य कार्यं भवति ॥ उदात्तनिर्देशादिति च परिभाषा पाठोक्तं ॥ इदमुपलक्षणं ॥ एतदुत्तरं मिदमपि प्रत्याख्याययत्रैवान्यसद
 शश्चान्यसदेशश्चैकप्रयोगे युगपत् समवस्थितौ तत्रैषेत्युक्तेः ॥ अन्यत्र विसृजति ॥ परंतुष्यडः संप्रसारणमिति सूत्रे चार्ति
 ककुदुक्तानि प्रयोजनानि अज्जिष्टोपायैरेवान्यथा संसाधितानि भाष्यकृता प्रतिविधेयदोषेति भाष्यत्वं प्रसंगानां चार्तिकककुदु
 क्तानां सुपरिहर्तृत्वाच्च तादस्यात्रेणास्याः अकर्तव्यता सिद्ध्यति किंतु प्रयोजनाभावेनैवेत्यभिप्रायकं ॥ अतएव न संप्रसारण इति
 सूत्रेनैतस्याः प्रयोजनानि इति फलाभावेनास्याः अकर्तव्यता भाष्यकृतोक्ता ॥ तत्र न तावन्निर्माजिषतीति प्रयोजने उरदत्तं दत्तं वा
 नित्यत्वात् वाधित्वाद्द्वौ द्वौ स्वरूपसिद्धेः ॥ अतोत्तरमित्येव हि प्राप्तेस्तस्यानित्यत्वं ॥ न च वृद्धिं वाधित्वाद्द्वस्त्वं ॥ अतस्त्वद्वस्त्वाप
 वादत्वेन न द्विषयेन त्वत्त्वं नित्यं तद्वस्त्वात्प्रवृत्तेः ॥ अभ्यासविकारे वाध्यवाधकभावौ नेति तु सर्वसमावेशनात्ययकं न न्यायप्र
 वृत्तिविघटकं इत्युक्तं प्राक् ॥ यद्वा प्रतिपदोक्तत्वात्तद्वृद्धिः ॥ तदेतदभिप्रेत्या सुवृद्धिः ॥ अभ्यासद्वस्वेन सिध्यतीत्युक्तं भाष्ये ॥ त
 मतेः भ्यासस्य मृजित्वाभावश्च ॥ नाप्यदमु यदिति प्रयोजनं ॥ तस्य साधुत्वात्संप्रतिपत्तेः इति भवितव्यमित्युक्त्या तत्राप्रयुक्तत्वं सू
 चितमिति शेषरेत्वाप्यसाधुत्वोक्तेश्च ॥ अतएव ष्यडः इति सूत्रे एतत्परिभाषा प्रयोजनेषु नेतत्त गणिते चार्तिककृता ॥ अत
 एवादासौ सेरिति सूत्रे अदोत्रैव त्रवारणायासैः सकारस्येति व्याख्याययद्येवममुमुयडीति न सिध्यति ॥ अदद्वृद्धिः ति

प्राप्ते नीत्युक्तं भाष्ये ॥ यत्तु तदग्रे भाष्यम् अनेत्यविकारेण सदेशस्येत्यदमुयडि निभविन्यमिति तत्वेकदेशिनः ॥ एवमद-
सोद्रेति श्लोकवार्तिकपूर्वाद्धे मेव सिद्धात्युक्तिः ॥ एतदुत्तरं भाष्यवार्तिककाराभ्यामिदं न सकारप्रश्नेषादित्यादिना असेरिति
प्रतिषेध एवोक्तः ॥ तस्माच्चलीकृत्य न इति वदमुयडि न्येव साधु ॥ न च पूर्वो धेमेवैकदेश्युक्तिरिति वाच्यं ॥ नैतस्याः प्रयोजना-
नीत्युक्तभाष्यानुरोधानवार्तिककृता प्रयोजनेषु परिगणनाच्चेत्येव हि ॥ नाप्यनः कृष्णेत्यादिसिद्धं फले ॥ यजादिपरतया न विशेष-
षयिष्यामः इति भाष्ये एव परिहृतत्वात् ॥ अथागारे प्रत्ययस्योत्थिताकांक्षनया सौर्थो नोचित इति चेन्न ॥ भाष्याशयानवबोधा-
त् ॥ प्रथवाद्विश्वोहः पश्यदीर्घपात्सुपदः पश्यश्च युनः पश्येत्यादौ ऊरुपद भावसंप्रसारणानां पूर्वपदेः प्रवृत्तये परिभाषा-
प्रयोजेपि अयमर्थः भाधिकारे आवश्यक इति भगवतोभिप्रायः ॥ न हीदमुक्तपरिभाषयानिबोद्धुं शक्यं ॥ चलीकृत्य न इ-
त्यनुरोधेनात्यवर्णनद्वर्णयोरितराव्यवधानेनैवैतत् प्रवृत्तेः कल्प्यत्वात् ॥ वस्तुनो नोपधाया इत्यादौ उपधाग्रहणात् ॥ अ-
गाधिकारे प्रत्ययोगस्यैव विशेषणं ॥ उक्तभाष्ये तु परिहारात्तरोपलक्षणं ॥ तथा हि सचासावेषचेति विग्रहे तदेष इत्यत्र तद-
सकारस्य सत्वमनेत्यपरिभाषयानशक्यवारयितुं ॥ अनेत्ययोरित्युक्ता परत्वेनापवादत्वेन च तत्पदाद्यत्वात् पूर्वसत्त्वाच्च ॥ त-
त्रचात्यवर्णनद्वर्णयोर्व्यवधानेनैतस्याः प्रवृत्तेः ॥ नाप्यहोपो न इत्यादाविवसाविति तदो विशेषणमिति निबोहः ॥ त-
थासजित्येन नाव्यवधानन्यायेन हाभ्यामेव व्यवधाने प्रवृत्त्यापत्तौ स्पष्ट्यादौ त्रिभिर्व्यवधानेन तदनापत्तेः ॥ न च तत्पदा-
द्यत्वात्तरपररूपहाभ्यामेव व्यवधानमिति वाच्यम् ॥ एवमप्यत्र परस्मिन्निति पररूपस्य स्थानिवत्त्वेन त्रिभिर्व्यवधानेन

इदं चित्तं उपसर्जनत्वेन तत्परादिनाभावेन सत्ता प्राप्तैः ॥
 तादवस्थान् ॥ तस्मान्पराद्युत्तस्यांगस्य तदोरित्यर्थे तदोरेव निर्दिश्यमानत्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषया चाप्रत्यासत्तावा
 त्यन्परादिनदोरेव सत्वमिति न दोष इत्यवश्यं सर्वैर्वाच्यं ॥ तथा चैवमेवात्र न स्यात्स्यत्यर्थः न सत्त्वात्परादो न दोषः ॥ किंचैतत्परिभा
 षादर्पणेनोपधाया इत्यत्रोपधाग्रहणवैयर्थ्यं ॥ पञ्चानामित्यापकारकारस्य दीर्घवारणयोपधाग्रहणमिति शेषस्वरविरोधश्च ॥ किं
 चेतराव्युधाने इति निवेशोप्ययुक्तः ॥ हंसशिरांसितदेवैः श्वयुव इत्याद्यसंग्रहापत्तेः ॥ अतएव वार्तिककृता विद्वद्व्येतत्परि
 भाषाप्रयोजनेषु परिगणितं तदनिवेशोच्चलीकृत्य तद्व्यत्राभ्यासे लब्धानापत्तिरिति सयमुभयतः पाशारज्जुः ॥ न चै
 तदनाश्रयणेऽवादीदित्यत्रोपि वृद्धापत्तिः ॥ एतत्प्रकरणे वृद्धिभाजस्य प्रत्ययेन विशेष्यते इति त्वयैवान्यत्रोक्तत्वात् ॥ न चै
 तदनाश्रयणे हसिष्ठ इत्यादौ पूर्वरेफस्यापि स्थूलदूरेत्यादिना निवृत्त्यापत्तिः ॥ स्थूलदूरेति सोहचर्येणाभ्याससम
 भिव्याहृतयणादेरेव तेन लोपविधानात् यणादेः परमिति विग्रहेण यस्माद्यणादेर्गुणसंभावना तस्मादेव लोपविधा
 नाद्वा इति प्राहुः ॥ प्रधानस्त्रीत्वेति ॥ स्त्रीत्वादेः प्राधान्यवानवयवत्वाप्रधानविशेषणबोध्यं ॥ कुमारीवाचरनत्राक्षणः
 कुमारीत्यादौ नदीत्वार्थं अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्ध इति वार्तिकतु यथादेशपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः ॥
 यत्तु यस्मात्प्राख्यावित्यत्र शेषरे उक्ते ॥ प्राधान्येन स्त्रीत्वबोधकत्वनिवेशेन मानमित्येन हार्तिककार्ये कालपक्षेपि सु
 योजमिति तदेतत् परिभाषाविरोधादयुक्तं ॥ अन्यथा कुमारीशब्दवसेना नीशब्दपिनदीत्वापत्तिः ॥ न चैव प्रियमिति सूत्र
 त्यत्र कथं निस्त्रादेशः स्त्रीत्वस्याप्राधान्यात् इति चेन्न ॥ येशब्दप्रतिस्त्रीत्वविशेषणतद्विशेष्यगतमेव तस्य प्राधान्येन

त्रि.
गा.
३८

आत्रास्तेव॥ पुमान्स्त्रियेत्यत्र स्त्रियेत्यनेनोपादीयमाने ब्राह्मणीवत्साशब्दे विशेषणभूते र्थे ब्राह्मणीत्यत्र डी नै दो न्यं स्त्रीत्वेन प्र
वर्तते इति न कश्चिदोषः। हेतुमति चैत्यत्रेति॥ तत्र हि पाचयत्योदने देवदत्तेनेत्यत्र गतिबुद्धौ त्यस्य न्यायमकृतं यानकर्मत्वमि
त्युक्तं॥ एतत्परिभाषाप्रयोजने तु मूलकेनोपदेशं भुक्ते इत्यत्र कुरणे तृतीयासिद्धिः॥ तत्र हि मूलकस्य दशने भोजने च शाब्दशवा
न्वयः॥ ननु ग्रामे ग्रामाय वा गंतुमिच्छति इत्यत्र गमे प्रोमः कर्मद्वेषस्तु भेकमेणी इति भाष्येण क्त्वा प्रत्यपि ग्रामस्य कर्मत्वात्॥ प्र
धानानुरोधे चार्थस्य बलवत्त्वाच्च तुर्यैवाधित्वाद् द्वितीयेव स्यात् इति चेन्न॥ अपचादविषये एतन्न्याया प्रवृत्तेरदोषात्॥
तदनालमिति॥ इदं पेकजशब्दे योगार्थबोधनिर्वाहाय॥ ननु स्वस्वादिषु मान्शब्दानुकरणेन यौगिको नापि रूढ इति चेन्न
॥ अर्थवत्परिभाषा कर्तव्या गणपतितेभ्योऽपि अर्थविशिष्टशब्दबोधांगीकारेण तत्र रूढिजोपस्थितेः प्रतिबंधकतया योगा
र्थस्य विशेषणतया भावाभावेनादोषात्॥ रथकाराधिकरणेति॥ तत्र हि रथकारशब्दो न यौगिकः। किंतु रूढा जातिवि
शेषपर इत्युक्तं॥ विशब्देनेति॥ ननु हि वचनांतो विशब्दो जैरन्यवहितः पक्षिवाची संभवतीति कथं तत्साहचर्यान्निर्णय
इति चेन्न॥ उपात्ताविकृतविशब्दसाहचर्यस्यैव भाष्यकृदभिमतत्वात्॥ बहुविजयते वनमित्यस्य त्वनभिधाने वा प्राधान्ये
न स्वार्थबोधकस्यैव पराशब्दसाहचर्योद्भाष्यप्रामाण्याद्वाग्रहणं। तेनेति॥ नन्वेवमपि दीधीत्यत्र द्योऽग्रहणापत्तिरिति चेन्न
क्वचिदसहचरितमात्रग्रहणस्यानित्यशब्देन विवक्षितत्वात्॥ नपुंसकत्वाभावादिति॥ नपुंसकग्रहणानुवृत्तिफलं तु अन
पुंसकसंज्ञाशब्दमुदासः॥ अभिव्यक्तेति न्यायानुसरणे गौरवप्रसंगान् नपुंसकशब्दानुवृत्तिराश्रिता उन्नयार्थवत्। इच्च हि व

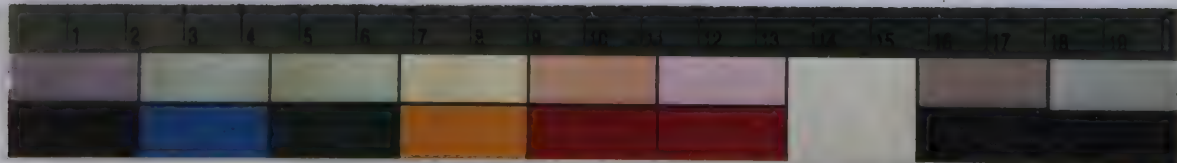
च न इत्यत्र न पुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्तते तेन हं रसि न पुंसकस्य पुंवद्वाचान्मधोर्ग्रहण्यातीत्यादौ नुमभावसिद्धिः ॥ इह सुपलक्षणं
 त्रिचतुरेति न्यस्य ॥ स्पष्टं चेदमिति ॥ इयं चानित्यानुपसर्जनोक्तिरधिकारान् ॥ तेन च नो रचेत्यादीनां अतिधीवरीत्यादौ प्रवृत्तिसिद्धिः
 बाध्यत इति ॥ श्रुतेन निमित्तत्वेनैव लक्ष्यरेफः ॥ संबन्धानि परिभाषासरसमन्वय इति भावः ॥ विस्तर इति ॥ कार्यत्वनिमित्तत्ववो
 धकयोः षष्ठीपंचम्योः श्रुतौ चाविशेषान्मानयानिर्वाहः ॥ आतिपदिकांशो सामान्यविशेषभावस्यात्संगोपवादभावोपपादकत्वेऽपि प्रकृ
 तानुपयोगात् ॥ लक्षणोक्तेः ॥ लक्षणे चानुमानेनोक्त इत्यर्थः ॥ प्रतिपदोक्तेस्तस्य विशेषोक्तेस्तथैः ॥ इदमेवेति ॥ विलेविनोपस्थिति
 कत्वेऽपि प्रोपस्थितिकत्वे चेत्यर्थः ॥ अनित्याचेति ॥ तेन भो भगो इत्यत्र वार्तिकनिष्पन्नानामपि ग्रहणं ॥ पितृमिति ॥ होदहोरित्य
 त्रधेदो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणं दाग्रहणं च धाग्रहणं विशेषज्ञापकं ॥ नेदं धातिनिवृत्त्यर्थं दधानेर्हयादेशविधानात् ॥ बाधिकेति ॥
 नत्वर्थवत् ग्रहणपरिभाषायाः तेन प्रनिर्धारयतीत्यत्र नणत्वं ॥ भाष्येति ॥ भेदकत्वाभिप्रायकं तु न वक्तुं शक्यम् ॥ इह सूत्रे भा
 विप्रोदका गुणा इत्येव न्याय्यमित्युक्तेः ॥ इदं हेरिसूत्रस्य स्वरांतरसंग्राहयनपरकरणमित्यादि भाष्येन एकदेशे इति भावः
 ॥ अन्यत्रेति ॥ परादानां सहस्य चोदात्तानुदात्तौ यगुणकतया तदनु रूपे स्वरिते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणविवक्षायां ॥ न च शा
 स्त्राभासोदात्तोच्चारणप्रयत्नः प्रकृतेरुदात्तस्यास्वप्राप्तत्वेऽपि स्थान्यनेन गुणतया उच्चारणं यत्न एव इत्याशयात् ॥ ननु स्वरि
 तस्य स्थान्यनुगुणत्वेऽपि फिष् इति शास्त्रविशेषेन तदुच्चारणं यत्न एव स्यात् ॥ अन्यथा समासस्येति शास्त्रविशेषेऽपि च तस्योदा
 दात्तोच्चारणस्य स्थान्यनुगुणतया नयति ॥ स्यात् इति चेन्न ॥ च तस्यैवोदात्तस्यापि स्थान्यनुगुणतया तदनेन शास्त्राप्राप्ता

युदातोच्चारणं यत्नः॥ प्रकृते तद्वदन्त्यस्य शास्त्रं प्राप्तत्वेऽपि स्थान्यनुगुणतया तदुच्चारणं यत्नस्य वेत्याशयात्॥ वधादेशे स्थान्य
 नुरूपेणोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं॥ ननु हंतेरेकाचत्वेनाद्युदात्तत्वादुदात्तवध्युच्चारणं तदनुरूपमे
 वेति चेन्न॥ विधेरपि स्थानिवत्त्वेन धातुतया धातोरित्यतोदात्तस्यैवोचिततया युदात्तोच्चारणस्य तदनुरूपत्वाभावात्॥ यद्वा फिषट्
 त्यतोदात्ते उच्चारयितव्ये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं॥ यद्वा आर्धधातुकविवक्षायां मेव वधिप्रवृत्त्या सति विशिष्टप्रत्ययस्वरेण व
 धेरपि अनुदात्तत्वस्य उचिततयाऽनुदात्त उच्चारयितव्ये तदुच्चारणं विवक्षार्थमिति भावः॥ ननु आद्येऽपि फिषट् त्यतोदात्ते उच्चार
 णीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं स्यादिति चेन्न॥ उपदेशोत्तरमेवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण ज्ञापकवर्णेन परभाष्यप्रामाण्येन
 जानडि॥ फिषट् त्यस्याप्रवृत्तेः॥ नन्वेकश्रुत्यैवाद्याध्यायीपाठेन नत्रन्त्राद्युदात्तनिपातनभाष्योक्तमसंगतमेवेत्याशङ्क्याह॥ संपू
 र्णेति॥ पदस्येति॥ ननु गुणानामभेदकतया त्रैस्वर्येण पाठेऽपि दोषाभावादेकश्रुत्या पाठाश्रयणं भाष्यकृतं कृतं व्यर्थमेवेति चेन्न॥
 एतदनाश्रित्य परिहारोत्तरपरत्वेनादोषान् दृढचित्यं॥ परिनिष्ठिते दृढप्रयुक्ते नोदात्तत्वेषु निघाते नैस्वाकस्यानुदात्ततया प्र
 क्रियायां किंस्वरकस्य दृढघटकनयेति चिन्ताया एतद्वाप्यभिप्रेतत्वेन त्रैस्वर्येणैवेस्वाकस्य पाठात्॥ ननु जानिपक्षे यूङ्ग्यनेन
 ह्रस्वोऽपि नदीसंज्ञास्यादित्वादिति ज्ञाते स्तत्रापि सत्त्वादित्यत आह॥ यूङ्गति॥ परेतुगुणभेदकत्वप्राप्तस्याप्यप्रत्ययद्वयनेन नि
 षेधेऽप्यदोषादीनामद्वयादौ उच्चारितस्वरस्यैव विवक्षापत्त्या हि शब्दे उदात्तस्यैतच्छब्दे च स्वं स न धमेणो हलः स्थानेनुदात्तस्याका
 रस्यानापत्तिः॥ नचात्रैकश्रुत्या पाठः एव विधेषु सवैचैकश्रुत्या पाठस्य शपथैकनिर्णयत्वात् एतन्मातस्य चाप्रत्ययद्वयनेना

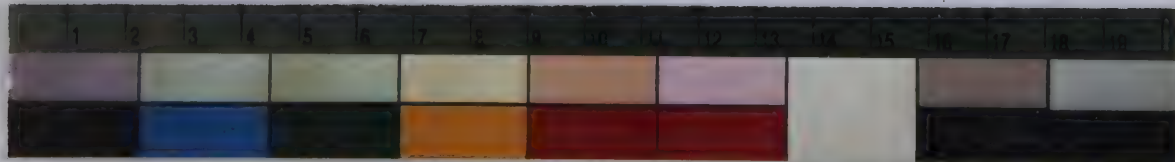
निषेधे इदमित्यानुनासिकापत्तिः पररूपेण दृष्ट्या च शुद्धो भविष्यतीति चेन्न ॥ आभ्यामित्यादौ पररूपेण सानुनासिकापत्तेः ॥ किं
 चाहुदात्त इत्यादौ उदात्तग्रहणं व्यर्थं अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थित्याणत्वेनाऽप्रत्ययइतिगुणाभेदकादित्यस्य निषेधे उदा
 तोच्चारणे नैव निर्वाहान् ॥ किंचैवं संयतेत्यादौ सानुनासिकहित्वा र्थमणदित्सूत्रेण ग्रहणमिति हयवरटलणसूत्रस्य भा
 ष्यविरोधः ॥ गुणभेदकत्वेनैव न स्यादित्यसिद्धेः ॥ न च यणविषये गुणानामभेदकत्वेनैवेति ज्ञापनायाणग्रहणमिति शब्दरत्नोक्तं
 युक्तफलाभावात् ॥ गुणाभेदकत्वाप्राप्तस्याप्यप्रत्ययइत्यनेनैव निषेधेन घटवानित्यादौ सानुनासिकापत्तिः ॥ न च पथिमर्थीत्यत्र
 शैवरोक्तरीत्या प्रत्ययार्थनिरनुनासिकत्वस्यावश्यकतया सामर्थ्याभावेनानया परिभाषया सानुनासिकायुः ॥ अप्रत्ययइति नि
 षेधोऽनप्यपीति युक्तं ॥ तथा सति गोतइत्यादौ न परसूत्रस्येवाऽनङ्गिगुणाभेदकादित्यस्याप्रत्ययइत्यनेन निषेधेन विवक्षा सिद्धा
 उदात्तग्रहणवैषम्यार्थापत्तेः ॥ गोतइत्यादाविचसमुदायसावर्ण्यसंभवात् ॥ तस्मादुणाभेदकादिति स्वरमात्रविषयकं धर्मिग्रा
 हकमानान् गुणभेदकत्वं अनुनासिकमात्रविषयं अणग्रहणादभिग्राहकमानादेव ॥ यद्यपि दृष्टिसूत्रेऽस्ति प्रयोजनमे
 तत् किंतु भेदकत्वात् गुणस्येत्यादिपूर्वपक्षभाष्यभेदकत्वाभेदकत्वयोरपि स्वगुणानुनासिकोभयविषयकस्वरसनः प्रती
 यते ॥ तथापि उभयनिर्गुणवृत्तभेदकाभेदका इति किंपुनरत्र न्याय्यं ॥ अभेदकागुणा इत्येव न्याय्यं कुन एतत् ॥ यदय
 मस्थीत्यत्रोदात्तग्रहणं करोतीति सिद्धांतभाष्यमुक्ताभिप्रायकमेव ॥ अस्य चालणसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधान् ॥ यदा भेद
 कागुणा इत्यत्र अदेइ गुणानुनासिकोभयपरं दृष्टिसूत्रस्य भाष्यस्वरसान् अभेदकागुणा इत्यत्र गुणपदस्वरमात्रपरं

त्रि.
गा.
४०

॥ अयं पूर्वस्यापवादः ॥ ननु रद्विस्त्रेसानुनासिकसंग्रहार्थेन परत्वावश्यकतया तद्ग्रहणेनासंदेहार्थस्तर्हितकार इति
तत्सूत्रस्य भाष्यासंगतिरिति चेन्न ॥ तस्य रद्विस्त्रेसायां फलाभाव इति भाष्याभिप्रायान् ॥ आनुनासिक्यनामगुणः तद्विन्ने
स्यापियथा स्यादिति पूर्वभाष्यतु फलाभावेऽपि गुणत्वमात्रेण तदुक्तौ न युक्तमित्याशयेन सानुनासिकस्याङ्-ऋच्छुगतौ
कंदसिनप्रयोगः ॥ अप्रत्यय इति च न गुणाभेदकत्वमात्रस्य निषेधो नवानगुणसाधारण इति न कश्चिदोषः ॥ न्यादादिति ध
मिग्राहकमानमप्यण्विषयकत्व एवानुकूलं ॥ अतएवाष्टन आदिसूत्रे भाष्ये सानुनासिकमाशङ्क्य नणत्वेन परिहार उक्तः
॥ ननु गुणाभेदकत्वेन तदाशङ्क्य प्रत्यय इत्यनेन तत्परिहारश्चोक्तः ॥ पथिमथीत्यस्यापि तत्परत्वेनैव सानुनासिकत्वमाशङ्कि
तं ॥ ननु गुणाभेदकत्वेनेति प्राहुः ॥ एषादेरादीति ॥ एवंश्चावर्णाशब्दोऽप्यत्र बोध्यः ॥ लोपेनेति ॥ ननु चार्त्तिकसूत्रे मेव सूत्रस्य
प्रत्यया कथं वार्त्तिकेन सूत्रवैष्यर्थ्यमिति चेन्न ॥ वार्त्तिकस्य सूत्रैकवाक्यतया लक्ष्यसाधुनानियामकत्वे संभवति तद्वचनेन त
द्वैष्यर्थ्यकत्वनमनुचितमित्याशयान् ॥ समासप्रकरणे भावि वार्त्तिकार्थस्यापि सूत्ररूपमिति चेन्न ॥ आगमेति ॥ तेन सर्व
षादयत्र सुरिकृतेन पुनः सुट् ॥ भूयादित्यादौ तु स्थानिभेदात् पुनः पुनः लोपः ॥ एवं चात्र लक्ष्यपदेन साक्षात्कार्यभागे वगृह्य
ते इति तत्त्वं ॥ हं द्वे चेति ॥ अनेन सिद्धे इति शेषः ॥ ज्ञापकसिद्धमिति ॥ तेन करस्य करभावहिरिति सिद्धं ॥ अपपरिद्वित्तापक
सिद्धपंचम्या असार्वत्रिकत्वात् ॥ ज्ञापकेति ॥ अदो जग्धिरिति सूत्रेऽप्यग्रहणज्ञापकेत्यर्थः ॥ एकस्या आकृतेरिति ॥ वेद
लोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः ॥ तथा हि स्वादिरेव धातिपालाशे वध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनोपक्रांता तेनैव नि

राम.
४०

बोह्यते ॥ तत्र यदि कदाचित् खदिरस्य श्रेषो भवति तदा तत्सदृशः कवेरः सादृश्यात् खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते ननु पला
 शः परिगृह्यते साधनभेदेन क्रियान्यत्वात् ॥ उपक्रान्तक्रियानिर्वाहाप्रसंगात् ॥ लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवा
 स्वामीतिषक्त्युपक्रम्य तदाश्वा नाचेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सेवनिर्वाह्यते ॥ अन्यथा भ्रंशेषु चेत्पुनः अधिकरणप्रतिपत्ति
 रपि स्यात् ॥ अश्वेषु च निष्ठनीति ॥ तस्माद्यो यो यथाशब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तयेवासौ निर्वाह्यो न त्वन्यथाशब्दाकृत्येत्यर्थः ॥ एवं
 हि प्रतिपत्तिता घवे भवति ॥ निर्दिष्टविशिष्टद्वित्वमित्यादि ॥ द्वित्वमेकाजग्रहणेन निर्दिष्टं ॥ यदुःस्यत्यर्थे पूर्वप्रवृत्तधातुत्वेनैवेष्टसिद्धेः धातुत्वांश
 नानित्यत्वोपयोगः गुणायङ्लुकीरिति द्वित्वाप्रवृत्तावभ्यासाभावात्तद्वैयर्थ्ये बोध्यं ॥ अतएवेति ॥ अनित्यत्वेनैकाजग्रहणनिर्दिष्टद्वित्वा
 देः कतिपयस्य यङ्लुकिप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षीयङ्लुकीटइष्टत्वेन दोषानुपन्यसनभाष्यसाधकत्वेनोपन्यस्यपरोपन्यस्तप्रमा
 णदूषयति ॥ यङ्लोपेडत्यादिइति ॥ तथाच नैदमत्र प्रमाणमिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ यत्तत्परिभाषागीकारः प्रकृतभाष्येति ॥ श्रूय
 माणादेकाचइत्यर्थेन यङ्लुकिदोषवारणपरेत्यर्थः ॥ इत्यादिस्थिति ॥ यङ्लुक्प्राप्त्यर्थेन न तत् ॥ तत्रामप्रवृत्त्या लिखितोभावात् ॥
 केचित्तु वेभिदीति इत्यादौ चाकेनैत्यादौ च भ्रमशपोरभावायैषावश्यमाश्रयणीया अदादिपाठेनाचोभूते चाकशीनीत्यादौ शपोलुक्
 पितृस्वगणपाठस्याव्याहृतनपाश्रमादेर्द्वारत्वात् ॥ अजचाः वेभिदीति निर्विकरणभाष्यप्रयोगेण ध्वनितैषा ॥ अत्रानुवधेन नि
 दैशः स्वरूपेण विवक्षितः नडितइत्यादिरूपेण तेन न चर्तनीतीत्यत्र नाभ्यस्तस्येति निषेधः ॥ दाधनीति सूत्रेनेति केडिति नियमार्थमेव
 नानुदानेत्वादिलक्षणमात्मनेपदेनान्यत्र यङ्लुकीति भाष्यचनासंगतं ॥ अनुदानडितइति सूत्रे स्वरूपेणानुवधस्यानिर्देशेन
 यङ्लुकिप्रवृत्तेः ॥ ज्ञापकं चात्र चादुहादीनामिति वक्तव्येष्ट्यक्तं तेषामुपादानमित्याहुः ॥ त्रीण्येवेति ॥ अष्टकस्यैव खंडमिति

त्रि.
गा.
४९

भावः। अलग्रहणेमात्राग्रहणस्यष्टमेव। एकपदघटितेमात्रालाघवविचारेऽस्तेव। यथावासीत्यत्र। एतेष्वट्संज्ञायां रेफं पठित्वा
षड्भ्यद्वयत्राचतुरद्विपठित्वाषट्चतुर्भ्यः षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यत्रचतुर्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं॥ पदगौरवात्॥ प्रायेणे
त्यस्य व्यावर्त्येमाद॥ अविश्रिति। प्रायेणेति। उक्तमिति शेषः। अत्रानुक्ताः परिभाषाः द्विकप्रदर्शनाय व्याख्यायेनेति शिष्टस्वर
वलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः उदाहरणानि स्फुरानि। इयंचन्यायसिद्धा। पश्चात्प्रवर्तमानविधेयकवाक्यापन्नानुदानमित्यने
नपूर्वप्रवृत्तस्वरनिवृत्तेः। अन्यत्रेति तु ज्ञापकसिद्धा। तास्यनुदानादिति सूत्रेण सिग्रहणान्न तासि स्वरेण सति शिष्टेन सार्वधातुकानु
दानत्वसिद्धेस्तद्देयार्थं। यत्तु प्राचीनविवरणकृतान्यत्रविकरणः स्वरभाकतत्रैव नान्यत्रेति निषेधः। यत्र तु विकरणांतं तथा तत्र
नायधर्मिग्राहकमानात्। तेन दीव्यत इत्यत्र स्वस्वरसवेत्युक्तं। तत्रादाधाद्यितिसूत्रस्य भाष्यविरोधान्। तत्र हि द्वैवादेनोदिवादौ प
ठ्यते इत्युक्तं। स्वशसूत्रस्य भाष्यविरोधश्च। तत्र हि स्वशस्वरेण श्यनस्वरस्य बाधउक्तः। इयंचानुदानं सर्वमित्यत्र कैयदे स्पष्टा। आ
गमा अनुदानाः उदाहरणं लविधीयेति। अत्र हि विशेषविहितत्वात्पूरत्वाच्च पूर्वसीयुटिनोलादेशे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन वि
धीयमानमाद्युदानत्वसीयुटसवस्यात् इति इदं॥ आद्युदानत्वेन्यत्र भाष्ये स्पष्टं। सौवर्यः सप्तम्यः तदेतसप्तम्यः। अत्र च ज्ञापकं भीहोति सूत्रे
प्रत्ययात्पूर्वमिति। इयंचतुरः शसीति अत्र ऊडिदमित्यत्रैव चतुर्ग्रहणे कार्यंचतुरः शसीत्यारंभसामर्थ्यात्। एकपदस्वरप्रत्ययलक्षणं न॥ अत्र
ज्ञापकं कनो नित्वात्सिद्धे संज्ञाया सुपमानमिति सूत्रं। एकपदेत्युक्तेर्देधितिष्ठतीत्यत्र तिङ्। तिङ् इति निघातसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। ननु मतेन्य
त्र भाष्ये स्पष्टं। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। वाचनिकोपातेन परमवाचावित्यत्र न कुत्वं। विवक्षातः कारकविभक्त
यो भवेति। तेनाधिकरणविवक्षायां ग्रामेगच्छतीत्यादि सिद्ध्यति॥ ऊदसिद्धस्तु विधिः। तेन द्यावाचिदस्मिदिति सिद्धं। ऊदो वत्सत्राणि भवे

राम.
४९

नि। तेन वृद्धिर्देजित्पत्रनकुत्वम्॥ सविशेषणानां वृत्तिर्न। वृत्तस्य च विशेषणयोगेन। आद्यमनित्यं समासविषयं। द्वितीयं तु नित्यसमास
 विषयं॥ तेन महतः कुभस्येति न। विभज्यपदानि व्याख्यायंते क्रमेण वा॥ संस्कृत्यपदान्युत्सृज्यते॥ वाक्यादेवो धृत्यपदानि संस्क्रियंते॥
 तत्राप्याद्यायथालक्ष्ये अन्त्यापि प्रायेण तथा अनेकपदनिमित्तके नियतैव॥ सापेक्षमसमर्थवत्॥ समानाधिकरणमसमर्थवत्। एका
 देशशास्त्रनिमित्तकस्य नष्टत्वं॥ वृद्धे लोपो वलीयान्॥ अत्र चालोपि नानेति प्रतिषेधो ज्ञापकः॥ तेन पदुमाख्यात् अपपदत इत्यत्र स
 न्वद्वाचो न॥ इयंचानित्या॥ हलिकस्योरदंतत्वं निपातनात्। न कर्मधारयान्मत्वर्थो यो बहुव्रीहिश्वेतदर्थप्रतिपत्तिकरः। इयंचानित्या अ
 सुव्यत इति भाष्यप्रयोगात्॥ णावच आदेशो न॥ ओऽपि निसूत्रे पवर्गग्रहणात्॥ उपधाह्रस्वो ह्रस्वात् प्रबलः॥ ओणे ऋदित्करणेन॥
 कृतद्वितसमासेभ्यः संवधाभिधाने॥ भावप्रत्ययेन गुणप्रधाननिरूपितशक्तिः॥ प्रधानशक्तिवद्भासते॥ तेन पक्षौदनो भुज्यते इत्य
 त्र न द्वितोया लक्ष्ये लक्षणसकृदेव प्रवर्तते॥ उक्तार्थानामप्रयोगः॥ तेन क्रियासमभिव्यक्तिरूपेण न। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं न। न्या
 यसिद्धेः॥ अर्थस्योक्तत्वेन पुनः प्रयोगवैयर्थ्यात्॥ इयंचानित्या॥ तेन द्वौ ब्राह्मणविनिसिद्धं॥ विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वेन॥
 घुमास्थेति सूत्रे हलग्रहणेन ज्ञापितेः॥ असति बाधके प्रमाणानां सामान्यपक्षपातः॥ शिष्यमाणं लुप्यमानां शोभाभिधायि॥ प्रयुक्ता
 नामन्वाख्याने॥ यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ तेन वचनीत्यादिना प्रयोगमूलत्वात् व्याकरणस्मृत्यो यसिद्धेः॥ जहत्सार्था वृत्तिः। अ
 जहत्सार्था वृत्तिः जहत्सार्था तु नत्रैव यत्र रूढिविशेधिनी॥ अन्त्या सर्वत्र॥ इयं के परिभाषेदु शेषरेण विधायता॥ यतस्त्रिपथगा विष्णुप
 दस्य कसुमनः प्रिया॥ १॥ इति राघवेन्द्राचार्यकृता परिभाषेदु शेषरेण व्याख्यात्रिपथगा समाप्ता॥ शुभम्भूयात्॥ संवत् १९४६ वैश्व ३।

